

चंद्रमा

Issue 13 | March-May 2023

CHANDRAPUR FOREST ACADEMY OF
ADMINISTRATION, DEVELOPMENT AND
MANAGEMENT, CHANDRAPUR

चंद्रमा

Director's Discourse...

As the 'march rush' ends, we have come up with this combine issue for the three months of March, April and May. Summers have embraced the Chandrapur environs and the epic heat months begin. Nevertheless, our academy campus is beaming with trainees cutting across different government departments and through different sections of society. One of our mandates is to promote the forest conservation ethos and protect them. Reducing dependency on forests by providing alternate livelihoods through skill development is one major activity we have taken up recently. To give shape to this mandate, Chandrama has partnered with The Symbiosis Institute- Centre for skill development and Pratham Education Foundation, who

have accreditations with the National Skill Development Council and are well known entities in the sector. We have launched several important programs regarding, which include mobile and laptop repairing, beauty and grooming, hospitality management, financial advisor course, so on and so forth. To begin with we have started with the mobile and laptop repairing course which can provide them self-employment and recruitment opportunities as well!

There has been series of batches from the revenue department for their ground staff i.e. 'talhatis', with over 600 of them are being trained in this campus under the Regional Administrative Training Institute (RATI). Series of state and national level programs like the Pakshimitra Sammelan, conference for all the Forest Training College Principals and Academy heads and their faculties from Maharashtra, 'Chintan Shivir' by the Capacity Building Commission (CBC) under mission karmayogi, women's day program for the entire lady forest staff of Chandrapur, have been conducted in the campus in the last trimester. Its not just our own training programs that keep us busy all the time, but also various other activities that keep going in and around the campus where we provide the infrastructure to different agencies and reputed institutes like law colleges, engineering colleges, different governmental and non-governmental bodies.

We now look ahead to host the senior forest officer's conference (SFOC) for senior foresters of Maharashtra along with the Hon. Forest minister and Principal Secretary (forests) and witness some important issues being discussed and decisions being made that steer the department towards the goal of forest development.

- **M. S. Reddy**, IFS
Director, CHANDRAMA

40 YOUTH FROM FOREST FRINGE VILLAGES LEARN MOBILE & LAPTOP REPAIRING IN CHANDRAMA

The same fingers that are engaged tirelessly in doom scrolling on their devices are busy learning how to repair one! Teenagers, rural and urban both, are glued to their mobile screens these days. With pocket friendly smartphones and affordable data packs, touch screen gadgets are a common thing with almost everyone. With increased number of mobile and laptop users, both in the rural and urban scenarios, the allied services like minor repairs, sale of spares and accessories, etc, has become a huge market. Considering this fact, a course in mobile and laptop repairing began in the academy in partnership with the Symbiosis institute of technology's skill development centre at Nagpur.

The first batch consists of thirty-eight youngsters from the fringe villages of Tadoba Andhari Tiger Reserve, Wardha, Gondia and Nagpur Forest divisions. They will be trained for fifteen days in the campus and will also be provided with a kit using which they can immediately start their own enterprise. Through the course targets self-employment, they will also be getting an opportunity to join hands with existing firms for a full-time job in the sector. The main aim is to reduce dependence on forests by generating alternate livelihoods. These candidates have been sponsored by the TATR Foundation and JFM committees of the territorial divisions. The inaugural of the course was held in the presence of Shri. Rangnath Naikade, IFS, CCF Nagpur. Director of the academy Shri. M. S. Reddy who pioneered this initiative was congratulated by the Capacity Building Commission's authorities for this initiative who happened to visit the academy campus and interact with the trainees.

More batches of the course have been planned along with new batches of different trades like hospitality management, financial literacy and beautician course, all aimed towards employment through skill development.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ प्रतिबंध मनाई व निवारण अधिनियम २०१३ अंतर्गत प्रशिक्षण संपन्न

दिनांक २२ एप्रिल २०१३ रोजी संसदेने कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३ पारित केला.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ व १५ अन्वये मिळालेल्या स्त्रीच्या समानतेच्या मूलभूत अधिकारांचे आणि कलम २१ अन्वये तिच्या जगण्याचा व सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आणि कोणताही व्यवसाय करण्याचा किंवा बाळगण्याचा अधिकार यांचे उल्लंघन लैंगिक छळामुळे होते. म्हणून कामाच्या ठिकाणी स्त्रीला लैंगिक छळपासून मुक्त अशा वातावरणामध्ये काम करता यावे याकरिता या कायद्याची निर्मिती केली गेली.

आजतागायत चंद्रपूर वन प्रशासन, विकास व व्यवस्थापन प्रबोधिनी चंद्रपूर येथे दिनांक २० फेब्रुवारी ते २२ फेब्रुवारी व दिनांक ८ मार्च ते १० मार्च २०२३ या कालावधीमध्ये एकूण ४७ प्रशिक्षणार्थींचे दोन तुकड्यांत प्रशिक्षण घेण्यात आले. प्रशिक्षणार्थीं म्हणून वनविभागातील सर्व कार्यालयांतर्गत तक्रार निवारण समितीमधील सर्व सदस्यांची निवड केली गेली.

एकूण तीन दिवसांच्या प्रशिक्षणादरम्यान संबंधीत विभागातील; जसे विधी महाविद्यालयातील सेवानिवृत्त प्राचार्य, सध्या कार्यरत सहाय्यक व सहयोगी प्राध्यापक, वकील, सेवानिवृत्त महसूल विभागातील अधिकारी, पोलीस दलातील अधिकारी इ. तज्ञ व्याख्यात्यांना पाचारण करण्यात आले

प्रशिक्षणादरम्यान महिलांचा कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई व निवारण), अधिनियम २०१३ ची पार्श्वभूमी, लैंगिक छळ व लिंग भेद यामधील संबंध, ताणतणाव व्यवस्थापन हे विषय हाताळले गेले.

या अधिनियमाची संकल्पना, व्याख्या, तक्रार यंत्रणा (अंतर्गत तक्रार निवारण समिती व स्थानिक तक्रार निवारण समिती) याबद्दल इत्यंभूत माहिती दिली गेली. लिंग संवेदनात्मक खेळांद्वारे लिंगभेद कसा टाळता येईल याबद्दलची माहिती देण्यात आली, तसेच एखादी तक्रार अपात्र कधी ठरते? तक्रार कशाप्रकारे दाखल करावी? याबाबतची माहिती दिली गेली. या अधिनियमानुसार अंतरिम आदेश कशा प्रकारे निघतो? आदेश निघाल्यानंतर आर्थिक नुकसान भरपाई कशा पद्धतीने केली जाते? चौकशीबद्दल गुप्तता कशा पद्धतीने पाळली जाते? खोट्या तक्रारीबाबत कशाप्रकारे फिर्याद दाखल करावी? यासंबंधी माहिती दिली गेली. याव्यतिरिक्त महिलांकरिता असलेल्या सेवा नियम व वर्तणूक नियम, इतर कायदे, सरकारी परिपत्रके, महिलांच्या हक्काविषयीचे शासन निर्णय, महाराष्ट्र नागरी सेवा नियमामधील महिलांशी संबंधित रजा नियम याबाबतची माहिती या अधिनियमाच्या अनुषंगाने समजावून सांगण्यात आली.पोलीस विभागाकडे महिलांचा कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम, २०१३ वगळता महिलांच्या संरक्षणाकरिता इतर अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांची माहिती देखील देण्यात आली.

कार्मिक व प्रशिक्षण विभाग (DoPT), भारत सरकार यांनी सुचवलेल्या चौकशीच्या टप्प्यानुसार चौकशीचे स्वरूप समजावण्यात आले व त्यावर आधारित प्रात्यक्षिकेही घेण्यात आली.

The Sexual Harassment at Workplace Prevention Act is a law in India that was implemented in 2013. The act aims to prevent sexual harassment at the workplace and to provide a safe working environment for women. The act defines sexual harassment as any unwelcome act, behaviour, or gesture with a sexual undertone that is likely to offend, humiliate, or intimidate a person.

The key provisions of the Sexual Harassment at Workplace Prevention Act are:

1. Every employer with more than 10 employees is required to set up an Internal Complaints Committee (ICC) to address complaints of sexual harassment at the workplace.
2. Every ICC must have at least one external member, who is an expert in the field of sexual harassment prevention.
3. Every employer must provide a safe working environment for women and take steps to prevent sexual harassment.
4. Every employer must provide awareness and training programs on sexual harassment prevention to all employees.
5. Every employer must display the provisions of the act at the workplace and submit an annual report to the government regarding the complaints received and actions taken.
6. Every victim of sexual harassment at the workplace has the right to file a complaint with the ICC and seek redressal.
7. Every employer must ensure that there is no victimization or retaliation against the victim or complainant.

The Sexual Harassment at Workplace Prevention Act is an important step towards ensuring gender equality and providing a safe and conducive work environment for women.

Gender Sensitisation Games

चंद्रमा

Principals and Directors of Forest Colleges and Academies in Maharashtra participate in a two days workshop at Chandrama

Maharashtra has four training colleges at Jalna, Shahapur, Chikhaldara and Pal and two autonomous academies at Kundal and Chandrapur that train forest staff and officers working in different capacities. It was in this two days' workshop they were all called on one platform to discuss and deliberate on the different issues and decide on the way ahead. The workshop started with every institution head presenting about their schools/academies. They detailed about the infrastructure available, ongoing upgradations, & new plans. Discussions were held on the different types of trainings being conducted and personnel being trained.

Best practices regarding training of the ground staff of the department and officers at RFO level was also discussed in details. They included morning schedules of physical training with innovative exercises, regular monitoring of fitness, special exercises and combat trainings, firing and weapon handling, Special Task Force and jungle survival techniques. Also imparting skills like flying drones, hands on GIS software, new equipment in forest surveillance and animal rescue were deliberated upon and decision was taken to implement these in every institute.

Cleanliness, maintenance, food and quality inputs at every level were discussed. Also, training plans for upcoming year was detailed. Certain contentions regarding the upgradation of honorariums, training expenses to be revised and mobility issues for the participants like buses and vehicles were sorted through mutual exchange of resources and formulation of new proposals. For policy level decisions in training and capacity building drafts were made, deliberated upon and sent to the Government for further decision as part of this two day workshop.

This was one of its kind meet-up for all the institutes that impart trainings to the forest personnel in the state under APCCF RET office, that would surely go long way in improving the quality of training and capacity building in the state thereby aiding forest conservation.

Understanding Best Practices

Seeing is Believing : Experiencing The Best Infra

Chandrama steps up as RATI – More than 600 officers to be trained till June

Chandrapur Forest Academy (CFA) is a renowned institute for forest training and research in Forest department of Maharashtra. Since the decade of sixties, this institute gives trainings to forest officers who are playing key role in forest protection and administration. It was also working as a District Administrative Training Institute (DATI) from 2014-15 for Gadchiroli district and facilitating training to the staff of various line departments of district.

Now another feather has been added in the crown of this institute as it became Regional Administrative Training Institute (RATI) on 04 July 2022. Due to this status CHANDRAMA got new role of imparting training to all Group B and Group C officers in the region. The trainings under RATI include various courses like the foundation course, refresher course, orientation course and post promotion trainings etc. to staff of government organizations. After obtaining the status of RATI, CFA received first training target under RATI from Divisional commissioner office, Nagpur for conducting foundation training of 600 Talathis from various districts of Vidarbha. Under YASHADA, Pune and RATI, Chandrapur first foundation training batch for 83 Talathis was organized at the academy during 15.03.2023 to 26.03.2023. Similarly, 88 Talathis were trained in second foundation training batch which was organized in between 10.04.2023 to 21.04.2023. New batches each with 50 trainees are being organized in continuity.

As Talathis are group C officers and backbone cadre of the revenue department. To get them acquainted with their duties, responsibilities, administration and personal development the foundation training schedule is formulated

according to YASHADA framework of foundation training. It mainly consists of some professional subjects related to Talathi cadre, soft skills, office procedure, field visit, social welfare etc. Each day of training starts at 6:30 am with yoga. Yoga helps in controlling an individual's mind, body and soul and it helps to manage stress and anxiety. After yoga sessions 4 sessions on various subjects according to schedule are conducted by subject specialist or master trainers in a day.

The professional subjects included in foundation training are Maharashtra Land Revenue Code, 1966, responsibilities & duties of Talathi, 7/12 extract, Village proforma 1 to 20, drafting panchnama etc. as Revenue Department is the oldest dept of the Government administration, and in the agrarian society, role of the talathi as a land administrator is highly important at village level. Land is considered as the most important resource in the development process. Land has the pivotal role in the development process and the entire process revolves around the revenue and land records. Similarly, the administration and the governance is fast progressing towards e-governance and from e-governance to Good governance by considering this training in subject like E-tender, E-Chawdi, Q-GIS is also imparted to the trainees. Talathi and Circle Officer being the representative of the Revenue Administration at village level, their role in natural calamity is very important so as to get acquainted with this session on natural calamities and disaster management is included and it will be useful to them while performing their duties.

Overall development of the trainee is taken care of through field visits and also activities like blood donation camps, etc.

Morning fitness regime

Excursion Visit

DIY Learning Activities

चंद्रमा

'Chintan Shivr' for Capacity Building Commission (CBC)

A two day brainstorming workshop, popularly called as 'chintan shivr' was held by the capacity building commission at Chandrama. Discussions, deliberations, decisions with determination was the output as mentioned by the CBC team. Capacity Building Commission has been mandated to drive standardisation and harmonisation across the Indian

civil services landscape. As the custodian of civil services capacity building reforms, the Commission's role is central to the overall institutional framework of Mission Karmayogi. Member (Admin) of the commission, Sh.Praveen Pardeshi, also presented a overall overview of Indian and African Wildlife as part of sensitization of the participants and other trainees at the academy.

Interactions with Shri. Adil Zainulbhai, Chairperson, CBC

Dr. R. Balasubramanyam, Member CBC with director Chandrama

Break-out Group Sessions

Energising The Classroom

चांद्रमाच्या प्रांगणात ३५ वे महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलन संपन्न

कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळं राज्यात दोन वर्ष पक्षी संमेलन आयोजित करणे शक्य झाले नव्हते. या दीर्घ खंडानंतर ३५वे महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलन ११ व १२ मार्च रोजी ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर वनविभाग व इको-प्रो संस्था यांच्या सहकार्याने वन अकादमीच्या प्रशस्त परिसरात पार पाडले. यामध्ये राज्यभरातून तीनशेपेक्षा अधिक पक्षीमित्रांची मांदियाळी एकत्रित जमून पक्षी संरक्षण व त्यांचे अधिवास संरक्षण आणि संवर्धन याविषयी चिंतन करण्यात आले.

या संमेलनाचे उदघाटन राज्याचे मा. वन व सांस्कृतिक मंत्री श्री. सुधीरभाऊ मुनगंटीवार यांचे हस्ते झाले. यावेळी स्वागताध्यक्ष आमदार किशोर जोरगेवार, संमेलनाध्यक्ष श्री. राजकमल जोब, वन प्रबोधिनीचे संचालक तथा अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक श्री. श्रीनिवास रेड्डी, चंद्रपूर वनवृत्ताचे मुख्य वनसंरक्षक श्री. प्रकाश लोणकर, ताडोबाचे क्षेत्र संचालक डॉ. जितेंद्र रामगावकर, उपविभागीय अधिकारी श्री. मुरुगानंथन, महाराष्ट्र पक्षीमित्र संस्थेचे अध्यक्ष प्रा. डॉ. जयंत वडतकर, माजी संमेलनाध्यक्ष डॉ.निनाद शाह, ग्रीन प्लॅनेटचे अध्यक्ष श्री.सुरेश चोपणे व इको-प्रो संस्थेचे अध्यक्ष श्री.बंडू धोतरे यांची उपस्थिती होती.

उदघाटनाप्रसंगी मंचावरून मार्गदर्शन करताना 'पक्षीमित्र संमेलनातील चिंतन हे मनापासून वनापर्यंत पोहोचवू', अशी ग्वाही वन, सांस्कृतिक कार्यमंत्री श्री. सुधीर मुनगंटीवार यांनी दिली. विधिमंडळात सुरु असलेल्या उन्हाळी अधिवेशनात या संमेलनाचा आढावा अहवाल सादर करण्याचे आश्वासन स्वागताध्यक्ष आमदार किशोर जोरगेवार यांनी दिले. तर केंद्र सरकारकडे पक्षीमित्रांच्या मागण्या पोहोचविण्याचे आश्वासन राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोगाचे अध्यक्ष, माजी केंद्रीय गृहराज्यमंत्री श्री.हंसराज अहिर यांनी दिले.

या दोन दिवसांत महाराष्ट्रातील; विशेषतः चंद्रपूर जिल्ह्यातील माळढोक पक्षी, औद्योगिक वसाहतीमुळे तलावावरील पक्ष्यावर झालेला परिणाम, पंच मॉनिटरिंग, वन्यपक्षी आणि अद्रश्य संकट, सारस संवर्धन, घुबड प्रजाती व शेतीतील महत्व, पाणथळ संवर्धन व रामसर स्थळ यावर चर्चा झाली.

वन अकादमीच्या भव्य परिसरामध्ये अनेक प्रकारचे पक्षी विपुल संख्येने आढळतात. त्यामुळे पक्षी संमेलनादरम्यान वन अकादमीच्या निसर्गरम्य परिसरामध्ये पक्षीनिरीक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. यामध्ये सर्व पक्षीमित्रांनी सहभाग घेतला. यादरम्यान वन अकादमी मधील अनेक पक्ष्यांची नोंद घेण्यात आली. अकादमीतील पक्ष्यांच्या वैविध्याबाबत पक्षी निरीक्षकांनी आनंद व्यक्त केला.

- बंडू धोतरे
संस्थापक अध्यक्ष, इको प्रो.

चंद्रपुर

BSNL Officers Learn to prepare FCA Proposals

Two Days Workshop organised in association with The Nodal Office

More than 30 officers from the BSNL along with more than 20 personnel from forest department together participated in a two day workshop held regarding the Forest Conservation Act, 1980. The workshop was mainly designed to bridge the gap between the user agencies and the departmental staff and making them understand the process to prepare correct proposals for the Optical Fiber Cables (OFC) to be laid for internet connectivity to the last corner of the state. Shri. Naresh Zurmure, APCCF Nodal guided the participants along with the other officers from the nodal office and the academy.

ACF Batches From Coimbtore And Dehradun Learn Best Practices from Chandrapur

Chandrapur has been seat of all forestry activities since ages. There is the famous Tadoba Andhari Tiger Reserve with a whooping hundred tigers along with production forestry, a paper mill, largest timber depot at Ballarshah and many more establishments like the nurseries, coupes, botanical garden. ACF batches from CASFoS Dehradun and Coimbtore visited Chandrapur and interacted with the officers in the academy on various subjects.

Activity Corner

Trainees being Trainers : RFOs Train the guides at Botanical Garden for a day.

Enjoying the morning sightings - Weekend Birding

Soothing the summers - Putting & filling waterholes for birds

Drone Surveillance - Learning new technology

Hands on Drone

World Sports Day on the ground

Foresters Batch Valediction

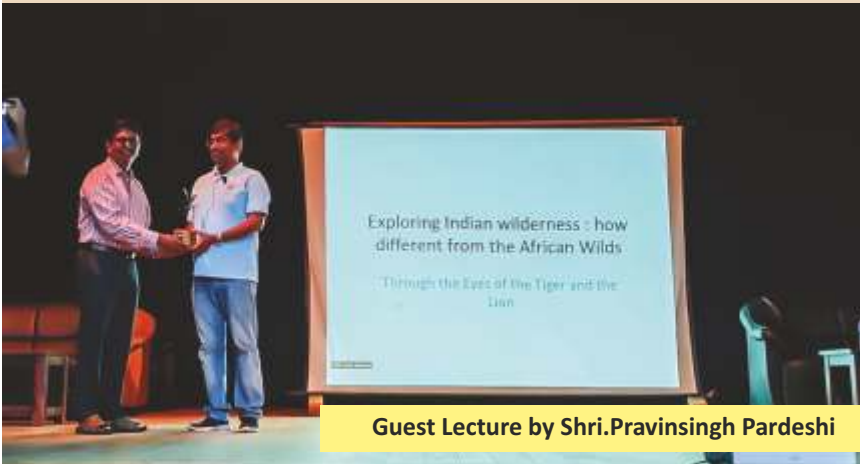

चंद्रमा

मा. वि. सं. उस्मानिया मुंबई सं. कॉलेज

Address by Shri. Nagaraj Manjule (Movie Director)

Guest Lecture by Shri.Pravinsingh Pardeshi

Blood Donation Camp

Exam Time

Weekly Shramdan

Celebrity Visit

NLP - Neuro Linguistic Programming Session

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आगळा वेगळा निरोप समारंभ

वनसंरक्षक, कार्य आयोजना (पश्चिम) पुणे येथे कार्यरत असलेले श्री बलभिम एम दिवे, वनक्षेत्र सर्वेक्षक हे ३१ मार्च २०२३ ला वनविभागातून सेवानिवृत्त होत असल्याचे निमित्त साधून त्यांना निरोप देण्याचा कार्यक्रम आखण्यात आला होता.

श्री बलभिम एम. दिवे हे सन १९८४ मध्ये वन विभागामध्ये रुजू झालेत. तेव्हापासून ३१ मार्च, २०२३ पर्यंत त्यांची ३९ वर्षांची प्रदिर्घ सेवा झाली होती. या कालखंडात त्यांनी सामाजिक वनीकरण व वन विभागातील विविध विभागात काम केले. ते अत्यंत मनमिळाऊ, अभ्यासू वृत्तीचे, असल्यामुळे त्यांनी वन विभागात आपले एक वेगळे स्थान निर्माण केले होते. त्यांनी केलेल्या अती उत्कृष्ट कामामुळे त्यांना वनविभागाने २ आगाऊ वेतनवाढ देऊन सन्मानित केले होते. तसेच सन १९९३ मध्ये आलेल्या भूकंपामध्ये पूनर्वसना संदर्भात प्रस्ताव तयार करण्याची कामगिरी त्यांना सोपविण्यात आली होती ती त्यांनी यशस्वीरित्या पूर्ण केली. अश्या या व्यक्तीमत्त्वाचा सन २००० मध्ये अपघात झाला आणि या अपघातात त्यांचे दोनही कान निकामी होऊन त्यांना काहीच ऐकू येईनासे झाले. त्यांनी मुंबई येथे परदेशी डॉक्टरकडून सुध्दा ट्रिटमेंट घेतली परंतु विशेष असा फायदा झाला नाही.

श्री. दिवे वनक्षेत्र सर्वेक्षक हे दिव्यांग (कानाने काहीच ऐकू न येणे) असल्याने त्यांना निरोप समारंभ कसा द्यावा असा प्रश्न कार्यालयातील अधिकारी व कर्मचारी यांना पडला होता. कारण निरोप समारंभात कोण काय बोलत आहेत याचा उलगाडा श्री. दिवे यांना कसा होणार. या विषयी श्री. विजय भिसे, वनसंरक्षक कार्य आयोजना (पश्चिम), पुणे यांनी यावर तोडगा काढावा असे सूचविले. त्यावर उप वनसंरक्षक, कार्य आयोजना विभागातील सहा.

वनसंरक्षक, श्री. प्रशांत कोराळे यांनी गुगल ड्राईव्ह मधील व्हाईस टाईप कंट्रोलद्वारे हे शक्य असल्याचे सांगितले व त्याप्रमाणे कार्यक्रम घेण्याचे ठरले. व्हाईस टाईप कंट्रोलद्वारे आपण जे बोलतो तेच स्क्रीनवर आपोआप टाईप होते, त्यामुळे श्री. दिवे वनक्षेत्र सर्वेक्षक यांना ते वाचता येईल व कार्यक्रमात त्यांचेविषयी कोण काय बोलत आहे हे समजेल. यासाठी एक माईक, मिनी प्राजेक्टर व स्क्रीनची व्यवस्था करण्यात आली.

दिव्यांग व्यक्ती करता अश्या आगळ्या-वेगळ्या सोहळ्यामुळे सत्कारमूर्ती श्री. दिवे व त्यांचा परिवार अक्षरशः भारावून गेलेला होता. त्याची प्रचिती त्यांनी व कुटूंबीयांनी आपले मनोगत व्यक्त करतांना दिली.

कार्यक्रमाचे अध्यक्ष श्री. विजय भिसे, वनसंरक्षक यांनी आपले मनोगत व्यक्त करतांना श्री दिवे यांनी कार्यकाल खंडात आलेल्या प्रत्येक अडचणीवर मात केल्याबद्दल व उत्कृष्ट केलेल्या कार्याची प्रशंसा केली. तसेच त्यांचे सपत्नीक सत्कार करण्यात येऊन भेट वस्तु देण्यात येऊन त्यांना व त्यांचे कुटूंबीयांना पूढील वाटचालीबद्दल शुभेच्छा दिल्यात.

Obituary

Late Dr. A. R. Maslekar

Dr. Anand Ramchandra Maslekar was born on 26-9-1936. He Joined Superior Forest Service in Maharashtra Cadre and was inducted in IFS as Initial Recruit. He published many books on Forestry in English & Marathi languages. Well known as Professor and efficient Administrator. He was excellent in drawing, painting, wood carving, bridge playing and knowledgeable forester. Superannuated in 1994, worked in different capacities as regional CCF at Bangalore, advisor in Ethiopia and Bhutan, along with his towering career in Maharashtra. He was instrumental in foundation of Indian Institute of Forest Management. He will be remembered for having put together a Handbook for Foresters. First published in 1977, it continues to be an indispensable reference book and a guide to the Indian Foresters. He contributed in developing forestry text books in Marathi under the JICA aided project for front line foresters. A dedicated, honest and practical forest officer.

Late Shri. K. K. Chavan

Shri. Kashinath Karbhari Chavan, popularly known as 'KaKa Chavan' superannuated in 1995. He is fondly remembered for the smokeless chulha that he extensively popularized. Apart from having profound knowledge about various subjects in Forestry, he was probably the first IFS Officer in contemporary period to have invoked the rule contained in the Bombay Forest Rules, 1942 (now Maharashtra Forest Rules 2014), giving rewards out of the fund recovered or proceeds of property confiscated under the Indian Forest Act 1927, to persons by whose assistance the conviction was obtained or the property liable to confiscation discovered.

एका अविस्मरणीय प्रशिक्षणाची कथा

वन संपत्ती व वन्यजीव यांचे संरक्षण, संवर्धन तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून केले जाणारे व्यवस्थापन हे वन विभागाचे मुख्य कार्य आहे. यासाठी वन कर्मचारी तसेच अधिकारी यांना वनक्षेत्रात सतत पायपीट करावी लागते. यादरम्यान कधीकधी संसाधनांच्या अभावात काम करावे लागते किंवा उपलब्ध संसाधनांचा वापर करून व्यवस्थापन करावे लागते. वन संरक्षण करताना वनक्षेत्रावरील अतिक्रमण, वन्यजीवांची शिकार इत्यादींसोबतच संघटित गुन्हेगारीचे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. अशाप्रकारच्या आव्हानांचा सामना करण्यास सक्षम वन बल (Forest Force) निर्माण व्हावे यासाठी चंद्रपूर वन अकादमी येथील प्रशिक्षणार्थी वनपरिक्षेत्र अधिकारी (बॅच-२०२२-२०२४) यांच्यासाठी "Jungle Survival and combat exercises" चे १० दिवसीय प्रशिक्षण शिबीर Special Task Force, Sathyamangalam (तामिळनाडू पोलीस) येथे दि. ०५ फेब्रुवारी, २०२२ ते दि. १५ फेब्रुवारी, २०२२ या दरम्यान आयोजित करण्यात आले होते. हे प्रशिक्षण सर्व प्रशिक्षणार्थींनी यशस्वीरित्या पूर्ण केले. या शिबिरादरम्यान वन सेवेसाठी अत्यावश्यक असणारी नवीन कौशल्ये तर आत्मसात झालीच परंतु शारीरिक तसेच मानसिक क्षमतांच्या कक्षा रुंदावणारे हे प्रशिक्षण आम्हा प्रशिक्षणार्थी अधिकाऱ्यांसाठी एक समृद्ध करणारा अनुभव म्हणून कायमच लक्षात राहील.

STF ची स्थापना कुख्यात चंदन तस्कर वीरप्पन याला पकडून त्याच्याद्वारे सुरु असलेल्या संघटित गुन्हेगारीला आळा घालण्यासाठी झालेली होती. यासाठी STF जवान व अधिकाऱ्यांना अतिशय खडतर तसेच आधुनिक प्रशिक्षण दिले गेले. वीरप्पनचा खात्मा केल्यानंतर STF ची कार्यकक्षा सुधारित करून लेफ्ट विंग एक्सट्रीमिझमशी सामना करणे, अँटी -इंसर्जन्सी कारवाई करणे तसेच वन संरक्षण करणे इ. अशी केली गेली. यामुळे वन संरक्षणकामी STF ला एक विशेषीकृत तुकडीचे महत्व प्राप्त झाले आहे. म्हणूनच STF चे प्रशिक्षण हे वन कर्मचाऱ्यांना व अधिकाऱ्यांसाठी अतिशय गरजेचे आहे.

"Jungle Survival and combat exercises" या १० दिवसीय प्रशिक्षणाचे २ टप्पे होते. पहिल्या टप्प्यात STF मुख्यालय (Fort Bravo) येथे combat exercises यावर भर देण्यात आला. यामध्ये Battle Fitness Exercise, Map Reading, Animal Behaviour, Field Signals, Weapons B. classroom sessions सोबत Weapon Training, GPS, Knot Making इ. चे प्रात्यक्षिकांसहित प्रशिक्षण दिले गेले. तर दुसऱ्या टप्प्यात मंगलपट्टी येथे जंगल कॅम्प मध्ये Jungle Survival Techniques व त्यातील येणाऱ्या आव्हानांचा सामना करण्याच्या प्रशिक्षणाचा समावेश होता. तसेच विविध आपदांच्यावेळी उपयोगी पडणाऱ्या Rescue Techniques च्या प्रशिक्षणाचासुद्धा समावेश होता.

जंगल क्षेत्रात कार्य करताना शरीर आणि मन दोन्ही तंदुरुस्त असावे लागते म्हणून STF प्रशिक्षणातील सगळ्यात महत्वाचा भाग म्हणजे Battel Fitness Exercise हा होता. यामध्ये दररोज ५-६ किलोमीटर धावण्यासोबतच विविध व्यायाम प्रकार केले जात होते. उदा. Stretching Exercises, Strength Training इ. हे व्यायाम प्रकार नक्कीच खडतर होते. परंतु, याद्वारे Mind and Muscles यांचे व्यवस्थित Coordination घडून येते व शरीर अधिक कार्यक्षम बनते.

वातावरणीय बदलांमुळे नैसर्गिक आपदांच्या घटनांमध्ये सध्या वाढ होत आहे. वन विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांना विविध नैसर्गिक आपदांमध्येसुद्धा बचाव कार्यात महत्वाची भूमिका बजावावी लागते. यामुळे STF Training दरम्यान बचाव कार्यात उपयोगी येणाऱ्या पद्धती उदा. Rappelling, High Rise Building Slithering, Rescue-Raft इ. संबंधी चांगले प्रशिक्षण आम्हाला मिळाले. यासाठी लागणारी विविध उपकरणे उदा. Harness, Carabiner, Nylon ropes इ. तसेच विविध प्रकारच्या knots

Knot Making

Rock Slithering

Jungle Survival Techniques

Firing AK47

Shooting with 9mm Pistol

Buddy Lifting

Rescue Drill

चा उपयोग याचे प्रात्यक्षिकासहित प्रशिक्षण मिळाले. तसेच मंगलपट्टी येथील दुसऱ्या टप्प्यातील प्रशिक्षणात सुद्धा Life Jackets, Lifebuoy इ. चा वापर करण्यास मिळाला. आणीबाणीच्यावेळी उपलब्ध वस्तूंचा वापर करून पाण्यावर तरंगण्याचे विविध उपाय शिकण्यास मिळाले.

वनक्षेत्रात गस्ती दरम्यान विविध जंगली प्राण्यांसोबत अचानक आमना-सामना होऊ शकतो. अशावेळी वन्य प्राण्यांचा व त्यांच्या स्वभावाची जुजबी ओळखसुद्धा प्राण वाचवण्यासाठी कामी येऊ शकते. या प्रशिक्षणादरम्यान "Animal Behaviour" संबंधी अतिशय उपयोगी माहिती आम्हाला मिळाली. त्याचप्रमाणे संकटकाळी अडकल्यावर अन्न व पाणी यासारख्या मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी विविध वनस्पतींचा कसा उपयोग करावा ह्याची उत्तम माहिती आम्हाला "Edible and medicinal plants" या session मध्ये मिळाली. वन क्षेत्रात अन्न शिजवण्यासाठी बांबू, दगड इ. चा उपयोग कसा करावा तसेच अग्नी कसा निर्माण करावा यासंबंधी आम्हाला मार्गदर्शन मिळाले. आमचे सहप्रशिक्षणार्थी श्री. नारायण इंगळे यांनी लागलीच त्यांचे पाक कौशल्य दाखवून दगडावर तयार केलेले ऑप्लेट आम्हा सर्वांना खाऊ घातले.

Weapon Training दरम्यान विविध प्रकारचे weapons उदा. Single and Double Bore Gun, Pump Action Gun (PAG), Sniper Rifle, Hand Grenades इत्यादी हत्यारांची ओळख करून देण्यात आली. या हत्यारांची सफाई तसेच देखभाल करण्याचे प्रशिक्षण आम्हाला देण्यात आले. प्रशिक्षणाच्या पहिल्या टप्प्याच्या शेवटी आम्हा प्रशिक्षणार्थींना पहिल्यांदाच एके-४७ रायफल व ९ MM पिस्तूल ही हत्यारे प्रत्यक्षात चालविण्यास मिळाली. बंदूक झाडल्यानंतर येणारा गन-पावडर चा वास व बंदुकीचा कानठळ्या बसवणारा आवाज पहिल्यांदाच इतक्या जवळून अनुभवायला मिळाला.

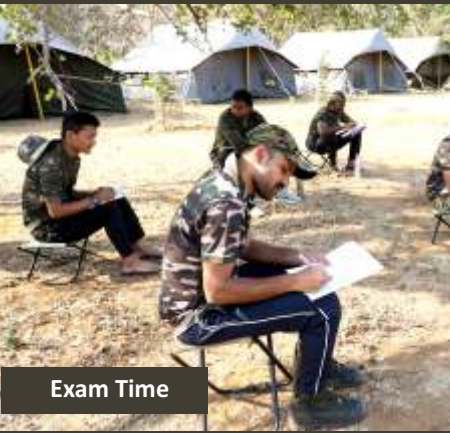
प्रशिक्षणाचा दुसरा टप्पा सत्यमंगलमच्या घनदाट जंगलात मोयार नदीकिनारी असणाऱ्या मंगलपट्टी येथील जंगल कॅम्प मध्ये पार पडला. या कॅम्पमध्ये Jungle Survival शिकण्यासाठी आम्हा प्रशिक्षणार्थ्यांना कमीत

कमी संसाधनासोबत कापडी तंबू (Tents) मध्ये राहावे लागले. रात्रीच्या वेळी प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीला जागता पहारा (Sentry duty) देण्याची संधी लाभली. रात्रीच्या वेळी विविध प्राण्यांचे आवाज (calls) ऐकणे, torch च्या प्रकाशात अचानक चमकणारे विविध प्राण्यांचे डोळे, हरणांचे कळप इत्यादी प्रत्यक्ष अनुभवयास मिळाले.

मंगलपट्टीतील प्रशिक्षणादरम्यान Trekking हा एक महत्वाचा टप्पा होता. सकाळी ७ वाजता प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीजवळ एक दिवसाचे राशन व २ लिटर पाणी तसेच Tent बनवण्यासाठी आवश्यक साहित्य देण्यात आले, असे एकूण ८-१० किलो वजनासह आम्ही Trek सुरु केला. ट्रेक दरम्यान मंगलपट्टी व सभोवतालचा परिसर याचा अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. यादरम्यान मुख्य प्रशिक्षक श्री. सुरेश सर (पोलीस उपनिरीक्षक) यांनी कॅम्प उभारण्यासाठी जागा कशी निवडावी, पाण्याचे स्रोत कसे शोधावे यासंबंधी मार्गदर्शन केले. शेवटी रात्री ८ वाजता आम्ही Base Camp - मंगलपट्टी येथे परत आलो.

महाराष्ट्र वन संपत्तीचे संवर्धन तसेच त्यात सकारात्मक वाढ घडवून आणणे हे वन विभागापुढील अतिशय महत्वाचे आव्हान आहे. हे आव्हान पेलण्यासाठी वन सेवेत येणारे कर्मचारी तसेच अधिकारी हे पुरेसे प्रशिक्षित व कुशल असले पाहिजेत. यासाठी STF सारख्या संस्थेद्वारे दिले जाणारे प्रशिक्षण अतिशय महत्वाचे ठरणार आहे. STF, Tamilnadu Police यांचा "Jungle Survival and Combat Exercises" चा प्रशिक्षण कार्यक्रम आमच्यासाठी शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य वाढवणारा होता. चंद्रपूर वन अकादमीतून STF चे प्रशिक्षण घेणारी आमची ही पहिलीच तुकडी आहे. त्यामुळे आम्हाला STF प्रशिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल अकादमीचे संचालक श्री. एम. एस. रेड्डी सर तसेच अतिरिक्त संचालिका श्रीमती पियुषा जगताप मॅडम आणि सत्र संचालक श्री. दहिवले सर यांचे आभार.

– विशाल मंगला शंकर सोनवणे
प्रशिक्षणार्थी वन परिक्षेत्र अधिकारी

Exam Time

Fitness Routine

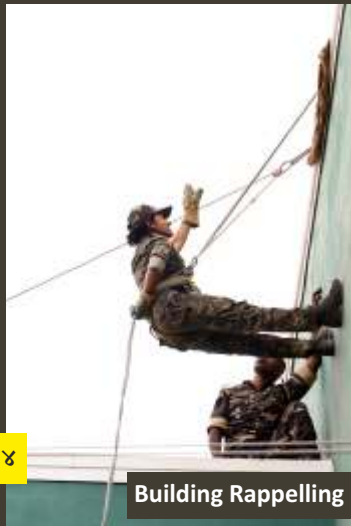
Target Practice

River Rescue

Burma Bridge Crossing

Building Rappelling

With DGP, STF

दक्षिण भारत वन अभ्यास दौरा (वन संवर्धनासाठी ज्ञान भागीदारी)

आपण असे म्हणू शकतो की, वनांना वाढण्यासाठी कोणतीही सीमा नसते. परंतु आपण आपल्या सोयीसाठी आणि व्यवस्थापनासाठी आवश्यक म्हणून सीमा अधोरेखित केल्या आहेत. देशातील अनेक ठिकाणी वेगवेगळी वन व्यवस्थापन तंत्रे राबविली जातात. आम्ही महाराष्ट्रामधील वनांच्या संवर्धनासाठी भविष्यामध्ये काम करणार असल्यामुळे सदर वनांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी इतर राज्यांमध्ये कोणत्या पद्धती अवलंबल्या जातात, त्या पद्धती कशा पद्धतीने राबवल्या जातात आणि यशस्वी वन व्यवस्थापन करण्यासाठी आपण त्या पद्धतीचा कोणत्या प्रकारे महाराष्ट्रामध्ये वापर करू शकतो यासाठी आम्ही केलेला दक्षिण भारत वन अभ्यास दौरा महत्त्वाचा आहे.

वाघ आपल्या वन विभागाचा जाहिरातकर्ता प्राणी आहे असे आपण म्हणू शकतो. आपल्या महाराष्ट्रामध्येही वन विभागाकडून ६ व्याघ्र प्रकल्पांचे व्यवस्थापन केले जाते. संबंधित संरक्षित क्षेत्रांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आपण काही पारंपारिक व आधुनिक तंत्रे वापरतो. याच कडीमध्ये जोडलेले केरळमधील एक ठिकाण म्हणजे पेरियार व्याघ्र आणि हत्ती संरक्षित क्षेत्र हे आहे. आम्ही या संरक्षित क्षेत्राला दिलेल्या भेटीमध्ये त्यांच्या व्यवस्थापन घटकांमध्ये त्यांनी Eco Development Committee चा केलेला वापर अत्यंत महत्त्वाचा वाटला. तसेच त्यांनी वन विभागाचे स्वतःचे मनुष्यबळ प्रशिक्षित करून उभा केलेला बिनतारी व्हिडीओ टेहळणी प्रकल्प, आमच्या व्याघ्र प्रकल्पांच्या व्यवस्थापन विचारांच्या कक्षा रुंदावणारा होता.

महाराष्ट्राला सागरी जीवांनी समृद्ध असा समुद्रकिनारा लाभला आहे. त्यामध्ये महत्त्वाच्या अनेक परिसंस्था आहेत. या अनुषंगाने खारफुटी वन संवर्धन व संरक्षण, समुद्री कासवांचे अंडी उबवणी केंद्र, समुद्रातील सागरी जीवांच्या संरक्षणाच्या पध्दती इ. बाबी आम्ही पिचावरम खारफुटी वन क्षेत्र आणि गल्फ ऑफ मन्नार मरीन नॅशनल पार्क व बायोस्फिअर रिझर्व, तामिळनाडू या ठिकाणी भेट देऊन शिकल्या. खारफुटी वनांची रोपवाटीका आम्हाला परग्रहावरील गोष्ट असल्यासारखी वाटली. त्यांनी त्या ठिकाणी वापरलेली जल पुरवठ्याची फिश बोन पध्दत अत्यंत महत्त्वाची आहे.

प्राण्यांच्या Captive Breeding साठी तसेच मानव-वन्यजीव संघर्षातील प्राण्यांना सुरक्षित ठिकाण असणाऱ्या व वन्यप्राण्यांबाबत लोकशिक्षणात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या प्राणी संग्रहालयांना दिलेल्या भेटी अविस्मरणीय आहेत. Guindy National Park, Chennai; Shri. Chamarajendra Zoological Garden, Mysore; Nehru Zoological Park, Hyderabad आणि Atal Bihari Vajpayee Zoological Park, Hampi या प्राणी संग्रहालयांना दिलेल्या भेटीत संबंधित ठिकाणचे व्यवस्थापन कसे केले जाते, भारतामधील काही संवेदनशील आणि कमी माहित असणाऱ्या प्राण्यांचे Captive Breeding कसे केले जाते हे ज्ञान आम्ही घेतले. यामध्ये हैद्राबाद प्राणी संग्रहालयातील Mouse Deer Captive Breeding Project प्रत्यक्ष पाहण्याची संधी आम्हाला लाभली. तसेच या ठिकाणी उभा केलेल्या पर्यटकांसाठीच्या सोयी-सुविधा उत्तम दर्जाच्या होत्या.

आपण जनमानसात वन विभाग आणि वन्यप्राणी हे दोन शब्द उच्चारले तर आपल्याला वाघ, सिंह, माळढोक इ. असे काहीच प्राणी-पक्षी यांची नावे ऐकावयास मिळतील. परंतु या अभ्यास दौऱ्यात जे कमी प्रमाणात माहित आहेत असे प्राणी व त्याबाबतची माहिती, सदर प्राण्यांच्या संरक्षण व संवर्धनाबाबतची कामे आम्हाला शिकायला मिळाली. Slender Loris Wildlife Sanctuary, Dindigul, Tamilnadu येथे आम्ही पहिल्यांदाच Slender Loris या प्राण्यास पाहिले. या प्राण्याला आम्ही फक्त Harry Potter या जगप्रसिद्ध मालिकेत अनिमेशनच्या रूपात डॉबी या नावाने पाहिले होते. तसेच Dr. Salim Ali Centre for Ornithology and Natural History (SACON) येथे विविध धोकाग्रस्त पक्षांच्या संवर्धन प्रकल्पांची माहिती घेतली. त्यांचे महाराष्ट्रातील वेंगुर्ला खडकातील Indian Swiftlet या पक्षांच्या संवर्धनाबाबतचे कार्य आम्हाला सकारात्मक ऊर्जा देऊन गेले. आम्ही परतीच्या प्रवासात Tungabhadra Otter Conservation Centre या केंद्रास भेट दिली. Otter हा प्राणी समुद्रात आढळतो असा आमचा काहीसा समज होता

परंतू पहिल्यांदाच तुंगभद्रा नदी परिसंस्थेतील या सर्वोच्च प्राण्याबाबत आम्हाला माहिती मिळाली.

पक्षांसाठी नंदनवन ठरत असलेल्या रंगनथिडू पक्षी अभयारण्यास (कर्नाटक) भेट दिली. त्यांनी पर्यटनाच्या दृष्टीने तयार केलेले संकूल अतिशय उत्तम होते. त्यांनी त्यांच्या क्षेत्रात आढळणाऱ्या पक्षांची व त्यांच्या संवर्धनाची दिलेली माहिती आम्हाला महाराष्ट्रातील रामसर ठिकाणांचे व्यवस्थापन करताना उपयोगी पडणार आहे. त्या ठिकाणी Marsh Crocodile आणि Smooth Coated Otter हे प्राणी आहेत.

वनांचे सेवक म्हणून आमचं आणखी एक महत्वाचं काम आहे ते असे की, वनांच्या क्षेत्रात वाढ करणे व त्याचे शास्त्रोक्त पध्दतीने व्यवस्थापन करणे. यासाठी वनांचा व त्यातील वनस्पती प्रजातींचा मोठ्या प्रमाणात अभ्यास होणे आवश्यक असल्यामुळे Kerala Forest Research Institute, Peechi येथे पाहिलेले Herbarium, Palmatum, Arboretum B. महत्वाचे घटक आमच्यासाठी माहितीची मेजवानी होती. तसेच आम्ही नवजात अशा Forest University, Siddipet, Telangana यांचे वानिकी क्षेत्रातील कार्य समजून घेतले.

सद्यःस्थितीत वनांचे क्षेत्र वाढविण्यासाठी आपल्याला खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाचाही विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वनशेती (Agroforestry) करण्यासाठी कोणत्या वनस्पती उपयोगात येतील, त्यांची मोठ्या संख्येत रोपे कशी तयार करता येतील, या माध्यमातून मूळ वनांवरील माणसाचा विकासरूपी ताण कमी कसा करता येईल यासाठी Industrial Wood Research Division, Mokumbo, Tamilnadu येथील भेट आमच्यासाठी महत्वाची आहे. तसेच ITC Paper Mill, Bhadrachallam ला भेट देऊन कागद निर्मितीचे व त्या प्रक्रियेत वापरत येणाऱ्या निलगिरी वनस्पतीच्या शेतीबाबतचे ज्ञान घेतले.

लाकूड उद्योगामध्ये सर्वाधिक मागणी असणाऱ्या सागवानाचे महत्व अधोरेखित करण्यासाठी तयार केलेले Teak Museum, Nilambur, KeA°ala हे अतुलनीय आहे. येथे सागवानाची पूर्ण माहिती दिलेली आहे. तसेच ऐतिहासिक व जुने साग म्हणून प्रसिध्द असणारे कन्नियारन झाड, ११६ वर्षांचे कन्नाकुथ नावाचे ४ सागाचे ओडके व ४८० वर्ष वयाचा सागवानाचा ओडका या अभिमानास्पद गोष्टी आम्ही पाहिल्या.

भारताचे नर्सरी केंद्र असणाऱ्या घरवळूरा भागास भेट देण्याची संधी आम्हाला भेटली. तेथे असणाऱ्या नर्सरीपैकी वेंकन्ना नर्सरीस आम्ही भेट दिली. सदर नर्सरीमध्ये वापरण्यात येणारी तंत्रे, त्यांच्याकडून अवलंबली जाणारी व्यापारी तत्वे, त्यांच्याकडून निर्माण करण्यात येणारी विविध प्रजातींच्या फळांची, फुलांची, शोभेची रोपे आम्ही पाहिली. तसेच अशा पध्दतीचा प्रकल्प महाराष्ट्रामध्येही होऊ शकतो का याबाबतची आम्ही पडताळणी केली.

याबरोबरच पुष्पा चित्रपट जसा आला तसे एका वनस्पतीला प्रचंड प्रसिध्दी मिळाली ती म्हणजे रक्तचंदन! आम्हीही उत्सुक होतो या अत्यंत महत्वाच्या अशा झाडास पाहण्यास आणि आमची ती उत्सुकता तिरूपतीला रक्तचंदन साठा आगारात आल्यावर थांबली. आम्ही या झाडाचे अबकड येथे शिकलो. त्यांची कटाई, अवैध व्यापार, शासनमान्य व्यापार इ. बाबतची माहिती घेतली. तेथील Preservation Plot मध्ये हे झाड जिवंत पाहण्याचा योग आम्हाला आला.

इतकी सारी माहिती घेऊन आम्ही महाराष्ट्रात परतलो आहे. ही माहिती आम्हाला वन संवर्धनाच्या कामात वापरता आल्यास या आमच्या अभ्यास दौऱ्यास यश प्राप्त होईल. दरवर्षी मार्च महिन्याच्या ३ तारखेला जागतिक वन्यजीव दिवस साजरा केला जातो. यावर्षी या दिवसाची संकल्पना वन्यजीव संवर्धनासाठी भागीदारी अशी आहे. तरी ही संकल्पना पाहता आम्ही केलेला हा अभ्यास दौरा वन्यजीव संवर्धनासाठी केलेली ज्ञान भागीदारीच म्हणावी लागेल.

—निखिल व्यंकटराव पाटील
प्रशिक्षणार्थी वन परिक्षेत्र अधिकारी

चंद्रमा

एक पान
कायद्याचे

वन संवर्धन अधिनियम १९८०

हा कायदा २५ ऑक्टोबर १९८० रोजी लागू झाला.

वन संरक्षण अधिनियम १९८० चे उद्देश

१. वनांची अखंडता आणि वनासोबतच तेथील वनस्पती, जीव आणि अन्य विविध पारिस्थितीक घटकांचे संरक्षण करणे.
२. वनातील जैव विविधता चे नुकसान रोखणे.
३. वनजमीन कृषि, चराई किंवा अन्य व्यावसायिक उद्देशा करिता परिवर्तित करण्यापासून रोखणे.

वन संरक्षण अधिनियम १९८० ची विशेषता

१. हा अधिनियम राज्य शासन आणि अन्य प्राधिकरणास केंद्र शासनाचे परवानगी शिवाय निर्णय घेण्यास प्रतिबंध करतो.
२. या अधिनियमातील उद्देशांची पूर्तता करण्यास केंद्र शासनास पूर्ण अधिकार देण्यात आले आहेत.
३. या अधिनियमातील तरतुदींचे उल्लंघन करिता दंडात्मक कारवाई करण्यात येईल.
४. वन संवर्धन बाबी संबंधी केंद्र शासनास मदत करण्यास एक सल्लागार समितीचे गठन करण्यात आले आहे.

वन संवर्धन अधिनियम, १९८० मधील महत्त्वपूर्ण तरतुदी

कलम २ – वने अ-राखीव (Dereserve) करणे किंवा वन जमिनीचा वनेत्तर कामासाठी वापर करण्यास प्रतिबंध– राज्य शासन आणि अन्य प्राधिकरणास केंद्र शासनाचे पूर्व परवानगी शिवाय खालीलप्रमाणे आदेश पारित करता येणार नाहीत.

- कोणतेही राखीव वन (राज्य शासनाचे अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यात ज्यास राखीव वन ही संज्ञा प्राप्त आहे) किंवा त्यातील कोणताही भाग 'अ-राखीव' करणे.
- कोणतीही वनजमीन किंवा त्यातील कोणताही भाग वनेत्तर कामासाठी वापर करणे.
- कोणतीही वनजमीन किंवा त्यातील कोणताही भाग भाडेकरार किंवा ईतर प्रकारे, कोणत्याही खाजगी व्यक्ति किंवा कोणत्याही प्राधिकरण, संस्था, अभिकरण किंवा संघटन जे शासनाचे स्वामित्व, नियंत्रण किंवा व्यवस्थापनाचे अधीन नाही त्यांना अभिहस्तांकीत (Assign) करणे.
- कोणतीही वनजमीन किंवा त्यातील कोणताही भाग, पुनर्वनीकरण करण्याचे उद्देशाने त्यावर असलेले नैसर्गिक वृक्ष तोडून साफ करणे.

वनेत्तर कामासाठी याचा अर्थ– कोणत्याही वन जमिनीचे किंवा त्यातील भागाचे खालील उद्देशाकरीता–

(ए) चहा, कॉफी, मसाले, रबर, पाम तेल वर्गीय रोपे, फळबाग किंवा औषधी वनस्पती यांची शेती करणे.

(बी) पुनर्वनीकरण वगळता ईतर कोणत्याही कारणाकरिता (मात्र अशी कामे जी वनसंवर्धन, वने व वन्य जिवांचे विकास व व्यवस्थापन म्हणजेच– तपासणी नाके स्थापन करणे, जाळरेषा, बिनतारी संदेश यंत्रणा, कुंपण बांधकाम, पूल, बांध, पानवठे, चर, सिमादर्शक चिन्हे, पाईप लाइन किंवा अन्य असे प्रयोजन असलेली कामे वनेत्तर कामे यात अंतर्भूत नसतील.)

कलम २ ए – राज्य शासन किंवा अन्य प्राधिकरणाचे आदेशाविरुद्ध व्यथित व्यक्ति राष्ट्रीय हरित लवाद कायदा २०१० मधील तरतुदीनुसार अपील दाखल करू शकतो.

कलम ३ ए – या कायद्यातील तरतुदींच्या भंगाबद्दल शास्ती. १५ दिवसापर्यंत साध्या कारावासाची शिक्षा.

कलम ३ बी– (१) प्राधिकरण किंवा शासकीय विभाग यांचेद्वारा अपराध– जेव्हा या अधिनियमाचे अधीन कोणताही अपराध घडतो–

(ए) शासनाच्या कोणत्याही विभागाद्वारे केला गेला असेल तर, विभाग प्रमुख किंवा

(बी) कोणत्याही प्राधिकरणाद्वारे केला गेला असेल तर प्रत्येक अशी व्यक्ति जीच्या कडे प्राधिकरणाचा प्रत्यक्ष कार्यभार असेल आणि प्राधिकरणाचे व्यवसाय व संचालन करिता उत्तरदायी असेल व सोबतच असे प्राधिकरण सुद्धा अशा अपराधा करिता दोषी मानले जाईल व त्यानुसार त्यांचे विरुद्ध कारवाई होवून दंडित केले जाईल परंतु या उपकलमान्वये विभाग प्रमुख किंवा खंड (बी) मधील नमूद व्यक्ति, जर सिद्ध करेल की सदर अपराध त्याचे अपरोक्ष केला गेला आहे किंवा असा अपराध होवू नये या करिता त्याने सर्व आवश्यक खबरदारी घेतली होती तर तो दोषी ठरणार नाही.

(२) **उपकलम (१)** मध्ये काहीही नमूद असले तरी जेव्हा या अधिनियमा विरुद्ध, शासनाचा विभाग किंवा उपकलम (१) चे खंड (बी) मधील नमूद कोणतेही प्राधिकरणाने अपराध केला असेल आणि असे सिद्ध होईल की विभाग प्रमुख एवजी भिन्न अधिकारी किंवा प्राधिकरणाशी, संबंधित उपकलम (१) चे खंड (बी) मधील नमूद व्यक्ति एवजी भिन्न व्यक्तीचे, संमतीने किंवा दुर्लक्ष केल्यामुळे किंवा असा अपराध होणार नाही याची दक्षता न घेतल्यामुळे घडला तर असा अधिकारी किंवा व्यक्ति सुद्धा दोषी असल्याचे समजण्यात येईल व शिक्षेस पात्र राहतील.

या कायद्याखाली दोषी ठरणाऱ्या व्यक्ति विरुद्ध कार्यवाही.

वन संवर्धन अधिनियम १९८० अंतर्गत निर्गमित नियम २००३ चा नियम ९ – केंद्र शासन अधिसूचनेद्वारे, वनसंरक्षक या पदापेक्षा कमी दर्जाचा नसलेला किंवा ज्या क्षेत्रात असे उल्लंघन झाले तेथील क्षेत्रावर क्षेत्राधिकार असणाऱ्या वन अधिकाऱ्यास, प्राथमिक दृष्ट्या या कायद्याखाली किंवा तदनुसार जारी नियमातील तरतुदींचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्ति किंवा (व्यक्तीं) विरुद्ध, क्षेत्राधिकार असलेल्या न्यायालयात तक्रार दाखल करण्यास प्राधिकृत ठरू शकेल.

मात्र

अशा व्यक्ति किंवा अधिकारी किंवा प्राधिकारी ज्यांचे विरुद्ध असा अपराध केल्याचे आरोप असतील, त्यांना नोटिस जारी करून त्यांचे विरुद्ध असलेल्या आरोपासंबंधी किंवा त्यांनी केलेल्या कृती बद्दल त्यांचे स्पष्टीकरण किमान ६० दिवसांचे कालावधीत मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय अशी तक्रार न्यायालयात दाखल करता येणार नाही.

स्पष्टीकरण व मार्गदर्शक तत्वे – हा कायदा कुठे लागू होतो / होत नाही.

१. वन जमीन म्हणजे राखीव वन, संरक्षित वन किंवा शासकीय लेख्यात वन म्हणून नोंद असलेली जमीन. भारतीय वन अधिनियम १९२७ चे कलम ४ अंतर्गत अधिसूचनेद्वारे घोषित केलेली आणि शब्दावली नुसार वन म्हणून समजण्यात येणाऱ्या (सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश दि. १२.१२. १९९६ WP No. २०२/१९९५) अशा सर्व जमिनी त्याची मालकी कुणाचीही असो वनेतर कामासाठी वळती करण्यास केंद्र शासनाची परवानगी आवश्यक आहे.
२. परंतु खाजगी क्षेत्रावर असलेल्या रोपवनांचा (अधिसूचित खाजगी वने वगळून) वन असा उल्लेख होणार नाही. अधिसूचित खाजगी वनामधील वृक्ष, त्याकरिता भारत सरकारने मंजूर केलेल्या कार्य आयोजना / व्यवस्थापन आराखडा नुसार तोडण्यात येतील.
३. गवत चारा, शेंगा इत्यादी जे नैसर्गिकरीत्या वनात उगवतात, त्याचे निष्कासन वृक्ष काढून न घेता, करण्यास केंद्र शासनाची अग्रिम मंजूरी आवश्यक नाही. मात्र असे क्षेत्र जर व्यक्ति किंवा संघटना यांना भाडेपट्टी करारावर दिलेले असेल तर या कायदानुसार मंजूरी घ्यावी लागेल.
४. भारतीय वन अधिनियम १९२७ किंवा राज्याचे वन अधिनियम / नियम अंतर्गत, स्थानिक व्यक्तीचे घरगुती वापरासाठी मान्य केलेले निस्तार, नोंद केलेले हक्क, सवलती आणि विशेष हक्क यात वन धोरण तसेच वन संवर्धन अधिनियम १९८० मधील तरतुदी बाधा आणित नाही किंवा त्यात कोणत्याही प्रकारे हस्तक्षेप करित नाही. तथापि असे हक्क, सवलती आणि विशेष हक्क उपभोगण्यास परवानगी दिलेल्या व्यक्ति कडून वृक्षतोड किंवा वन जमिनीचे विच्छेदन करून दगड, खनिज प्राप्त करणे किंवा बांधकाम सारखे कृत्याचा अवलंब केला जाणार नाही याची खात्री केली जाईल. असे प्राप्त केलेले वन उत्पादन कोणताही व्यवसाय करण्यास वापरता येणार नाही.
५. सर्वोच्च न्यायालयाने त्यांचे आदेश दिनांक १४.०२.२००० नुसार मृत, वाळलेले, मृतप्राय किंवा वादळाने पडलेले, वाहून आलेली लाकडे, गवत इत्यादी राष्ट्रीय उद्यान किंवा अभयारण्यातून काढण्यास निर्बंध घातले आहे.
६. विकसनशील कामे जसे की विद्युत पारेषण, जलविद्युत प्रकल्प, भूगर्भ सर्वेक्षण याची तपासणी व सर्वेक्षण करण्यास, कोणतीही वृक्षतोड वा वनाची सफाई न करता, फक्त दृष्टी पथात अडथळा आणणारी झुडुपे किंवा वृक्षांच्या फांद्या छटाई करिता येईल. तथापि जर याकरिता वृक्ष तोडून जमीन साफ करावयाची असल्यास केंद्र शासनाची पूर्व परवानगी आवश्यक असेल.
७. तथापि वन्यजीव अभयारण्य, राष्ट्रीय उद्यान आणि वन विभागाने चिन्हांकित केलेला नमूना खंड (Sample Plot) यात वृक्ष तोड प्रस्तावित असो किंवा नसो, असे सर्वेक्षण, तपासणी, शोधकार्य मुख्य वन्यजीव रक्षक, वन्यजीव विभाग, वन, पर्यावरण व हवामान बदल मंत्रालय भारत सरकार यांच्या पूर्व मान्यतेशिवाय करता येणार नाही.
८. राज्य शासन, राष्ट्रीय उद्यान आणि अभयारण्यातील वनजमीन वळती करण्याचा कोणताही प्रस्ताव राष्ट्रीय वन्यजीव मंडळ आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे पूर्व परवानगेशिवाय दाखल करणार नाही.
९. प्रत्यक्ष बांधकाम करतांना जरी वृक्षांची तोड होत नसेल तरीही, वनसंवर्धन अधिनियमाच्या तरतुदी लागू होत असल्याने केंद्र शासनाची पूर्व मंजूरी घेणे आवश्यक आहे.
१०. खनिकर्म – भूपृष्ठ व भूपृष्ठाखालील उत्खनन ही वनेतर कामे ठरतात. वन जमिनीवर खानकाम भाडेपट्टी करार (Lease) करण्यापूर्वी केंद्र शासनाची पूर्व मंजूरी आवश्यक आहे. तसेच कराराचे नूतनीकरण करण्यास सुद्धा केंद्र शासनाची पूर्व मंजूरी आवश्यक आहे.
११. वन क्षेत्रातील नदी पात्र वन जमिनीचाच भाग असल्याने, पात्रातील दगड, गिट्टी (Gravel), धोंडे इत्यादी काढण्यास केंद्र शासनाची पूर्व परवानगी आवश्यक असेल.

– संजय म. जगताप
निवृत्त वन अधिकारी

A note on distinction between petty and grave nature of forest-offences

A question has been raised by some of the Chief Conservators of Forests (Territorial and Wildlife) in the State as to what should form the basis to decide whether a particular forest-offence is trivial or petty, and what type of offences should be classed as grave in nature. In this regard, it is to point out that the term "petty offences" has not been defined in the Indian Forest Act, 1927 (IFA) like that contained in section 206(2) of the Code of Criminal Procedure (CrPC) which has its scope confined to the summary disposal of offences under section 260 of the Code. The position in this regard under the IFA is that, by sec.67, all forest-offences except those under sec. 63 can be summarily tried by a competent Court and the offender, on conviction shall, notwithstanding anything contained in the CrPC, be liable to be punished with a sentence of imprisonment for any term for which such offence is punishable under the IFA. From here it must not be understood that all these forest-offences are petty or trivial in the eye of the Legislature, but on the contrary, the inclusion of sec 67 in the IFA shows great concern of the Legislature about the safety of forests. They have taken the commission of forest-offences so seriously that they desired to free the hands of the judiciary from the related provisions contained in the CrPC to enable them to summarily punish forest offenders up to the maximum of the punishment prescribed for the offence under IFA, which, otherwise, was not possible for them (judiciary).

Type of forest-offences is so much varied, and on account of their peculiar nature, no definite line can be drawn to classify them into petty and grave offences. However, some general concepts can be drawn from section 95 of the Indian Penal Code (IPC). The provisions based on the maxim *de minimis non curat lex* (the law takes no account of trifles) contained in it takes out of the category of criminal offences, those petty and trifling acts which, though strictly within a definition of crime or offence, are yet of such kind that the "harm is so light that no person of ordinary sense and temper would complain of such harm." When viewed from this angle, conviction of a village-woman removing a head load of grass from a forest is not justifiable as the harm caused by her to the forest is too little as compared to the vastness of the forest tract. However, in a case where a notorious gang of burglars trespass into a reserved forest to cut down teak trees as many as they can for the purpose of smuggling out timber, but do not succeed in their plan owing to the alertness of the Forest Guard, rightly deserve to be punished summarily with heavy sentences merely on account of the offence of trespass committed by them. Therefore, it is very desirable to avoid making forest conservancy more obnoxious to the ignorant villagers/tribals than in the nature of things it must be; and a

wise discretion must be exercised in filing a criminal complaint of a forest-offence if it is really insignificant, or a warning would suffice. Stripping of leaves from a Anjan tree in a forest is a forest-offence, because such an act may cause the death of, or serious injury to the tree, but obviously it would be unreasonable to punish a man for picking off a single leaf; as the plural includes the singular, such prosecution would be desirable except for the cases falling under section 95 of the IPC mentioned above.

From the above discussions, though a general guideline emerges for drawing distinction between petty and grave nature of forest-offences, still requirement of some sort of practical thumb rule in this regard cannot be dispensed with. In this regard, we must keep the provisions contained in section 68 IFA with regard to compounding of forest-offences in mind. The concept behind inclusion of this section in the IFA by the Legislature is not to allow forest-offenders to get away from sentence of imprisonment which, they rightly deserve as a result of severity of the crime committed by them, but to dispose off such forest-offence cases where, on the basis of evidences on record, the offender is likely to be punished with no punishment except only a maximum of fine ranging up to Rs.500/- by any Court in the event of filing of a criminal complaint. This concept has to be made cardinal point in taking a decision whether a particular forest-offence is petty or grave in nature. The forest-officer deciding the question is expected to apply his mind to the facts and circumstances of the offence case, and arrive at a conclusion based on the evidences available on record, whether or not, the offender is likely to be punished with imprisonment (simple or rigorous) of a suitable term and/or fine exceeding Rs.500/- by the Criminal Court, if a criminal complaint is filed. If the conclusion is in affirmative, the forest-offence is expected to be treated as grave, and a criminal complaint invariably needs to be filed in the Court. However, if the conclusion is in negative, the forest-offence may be treated as petty or trivial, and may be disposed off accordingly as per law.

It is to clarify here that these are the general concepts based on which suitable decisions with regard to gravity of any forest-offence should be taken in each case by a forest officer. These concepts do not, in any manner, over rule any express order or direction of the Government or superior authorities issued in this regard from time to time and for the time being in force in respect of any specific case or category of cases.

It is hoped that this note would be of some use in this regard for the forest-officers dealing with forest-offences in their day to day discharge of official duty.

- Tasneem Ahmad
IFS, PCCF (Retd.)

मी सरपंच.. मी लोकसेवक..

राष्ट्रीय ग्राम स्वराज अभियाना अंतर्गत यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी पुणे (यशदा) मार्फत चंद्रपूर वन प्रशासन प्रबोधिनी चंद्रपूर येथे नवनियुक्त सरपंच यांचे सन २०२०-२१ मध्ये ४ दिवसीय निवासी प्रशिक्षण एकूण २१ सत्रामध्ये ४४३ लोकांचे प्रशिक्षण पूर्ण केले त्यानंतर एका वर्षाने त्यांचे उजळणी प्रशिक्षण झाले. चालू वर्षात परत २०२१-२२ मध्ये नव्याने निवडून आलेल्या चंद्रपूर व गोंदिया जिल्ह्यातील सरपंचांचे ४ दिवसीय पायाभूत प्रशिक्षणा सोबत नागपूर विभागातील नागपूर, वर्धा, गोंदिया, भंडारा, गडचिरोली, चंद्रपूर जिल्ह्यातील आर. आर. आबा आदर्श ग्राम योजनेतून तालुका स्तरावर प्रथम क्रमांक प्राप्त गावातील पाच लोकांचे तिन दिवसीय प्रशिक्षण नुकतेच पार पडले असून सरपंचांचे पायाभूत प्रशिक्षण चालू आहे.

प्रशिक्षणाचा चार दिवसाचा कालावधी कधी संपतो कळतच नाही. काही नव्याने निवडून आलेले, काही राजकारणात कायमच असणारे असे जुने नवे चेहरे असतात. काहींना जुना अनुभव असतो तो व काही नवीन चेहरे असतात त्यामुळे काही मंडळी प्रशिक्षणाला जायचे आणि हजेरी लावून यायचे. प्रशिक्षणात फार काही नसते या धारणेतून प्रशिक्षणात येत असतात. परंतु दिवसभरात प्रशिक्षणातील सत्र ऐकल्यानंतर त्यांच्या लक्षात येते की, प्रशिक्षण फार वेगळे आहे आणि त्यातून खूप शिकायला मिळते आणि हे अगदीच पहिल्याच दिवशी जुने जाणते सरपंच बोलून दाखवतात आणि पुढे प्रशिक्षणाला मानसिकरित्या उपस्थित राहून प्रवास सुरू होतो तो समारोपीय कार्यक्रमापर्यंत. यापूर्वीही प्रशिक्षण व्हायचे परंतु सरपंचांना पायाभूत प्रशिक्षण बंधनकारक नव्हते पण महाराष्ट्रात जेव्हापासून जनतेतून थेट सरपंच निवडणूक चालू झाल्या तेव्हापासून सरपंच यांना ४ दिवसाचे राज्यस्तरावरील निवासी पायाभूत प्रशिक्षण लागू केले. विशेष म्हणजे हे प्रशिक्षण महाराष्ट्राच्या विविध प्रशिक्षण संस्थांमध्ये असले तरी प्रशिक्षण मात्र यशदाच्या धर्तीवर असून यशदा स्वतःच हे प्रशिक्षण घेते त्यात कसलीही तडजोड केली जात नाही. प्रशिक्षणाचे व्याख्याते हे यशदाचे प्रशिक्षित केलेले असतात.

प्रशिक्षणाची सुरुवात सकाळी योगा सत्राने होते. साधारणतः योगा कंटाळावाणा कार्यक्रम असतो परंतु प्रशिक्षण कालावधीत घेतला जाणारा योगा हा वेगळाच असतो. पहिल्या दिवशी उपस्थित राहणारा प्रशिक्षणार्थी दुसऱ्या दिवशी वेळेपूर्वी येऊन उपस्थित राहतो. आपण बाहेरच्या जगाच्या संपर्कात खूप राहतो/असतो परंतु स्वतःपासून फार लांब गेलो आहोत याची जाणीव होते. आपली अंतर्गत शक्ती कशी व्यर्थ होत आहे हे कळते त्यामुळे योगा सत्राचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. थोडा फार अनुभव असणारे सरपंच आपल्या गावाचा कारभार हाकत असतात परंतु जास्तीत जास्त नविनच चेहरे असतात. त्यात महिलांचे प्रमाण किमान ६०% आहे. त्या पहिल्यांदाच राजकारणात

Learning through games

आलेल्या असतात. कसलाही अनुभव गाठीशी नाही थोडे फार घरातल्यांचे मार्गदर्शन असते ते पण प्रशिक्षित नसतात. थोड्याफार ऐकीव व सांगीव माहितीच्या आधारे चाचपडत काम करतात. ठोस असे माहित नसल्याने काहींना तर कशाला आपण सरपंच झालोत या विचारात असतात. पण चार दिवसाच्या प्रशिक्षणानंतर विचार पूर्णता बदललेले असतात. अनेकांना आपल्याला फार माहित होते हा गैरसमज दूर होतो व नवख्यांना दिशा मिळते सरपंच पदाचे अधिकार व कर्तव्य कळतात. आपल्या पदाची ताकद त्याचा वापर केल्यास साधणारे जनहित व त्यातून मिळणारा मानसन्मान लक्षात येतो. गावाच्या विकासाचे स्वप्न पाहणाऱ्यांना योग्य दिशा मिळते सोबतच आपल्या सभोवतालचे आपल्याला आपल्या सोईनुसार कसे मार्गदर्शन करायचे हे कळते व सावध होऊन स्वतः काम कसे करायचे ऐवढे सक्षम झाल्याची जाणीव होते व मी स्वतः काम करू शकतो हे वाटून प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात होते. प्रशिक्षणात केवळ विषय शिकविले जात नाही तर विषयाची व कामकाजाची समज वाढेल या दृष्टीने प्रशिक्षण घेतले जाते. शिकलेली असोत किंवा नसोत, अनुभव असो किंवा नसो, सर्वांना समजेल अशा पद्धतीने प्रशिक्षण दिले जाते. दिवसभरात सलग चालणारे प्रशिक्षण वेगवेगळ्या पद्धतीने घेतले जाते त्यात खेळ सुद्धा असतात. सोबतच प्रशिक्षण कालावधीत क्षेत्रीय भेटीचे आयोजन केले जाते. प्रत्यक्ष गावात झालेले काम बघून परत उत्साह वाढतो. सरपंचांना भाषण कसे द्यायचे हे सुद्धा शिकविले जाते. शासन प्रशासन यातील दरी कमी व्हावी व कामातून गावे उभी राहावी यादृष्टीने प्रशिक्षणात चर्चा केली जाते. प्रशिक्षणानंतर सरपंच शासकीय यंत्रणांच्या मदतीने कामाला सुरुवात करतात व तसे त्यांच्या कडून फिडबॅक सुद्धा येतात. प्रशिक्षणाचा शेवट न संपावा असाच असतो. सुरुवातीला प्रशिक्षणास येण्यास फारसे इच्छुक नसणारे चार दिवसाचे प्रशिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांना आपली चूक लक्षात येते. ते जड अंतःकरणाने घरी परततात. निरोप घेताना त्यांचे पाणावलेले डोळे सर्वा काही सांगून जातात.

पाणावलेले डोळे बघून आम्हाला सकाळी उठल्या पासून झोपे पर्यंत घेतलेले प्रशिक्षण सत्कारणी झाले असे वाटते. त्यामुळे नव्याने उत्साह वाढून पुढील बॅचचे नियोजन करण्यास त्यांच्या कडून प्रेरणा मिळते व उत्साह वाढतो व थकवा जाणवत नाही.

चार दिवसाच्या प्रशिक्षणाचा प्रवास शब्दात न मांडता येण्यासारखा असतो. तो अनुभवण्यासारखा असतो.

– श्री. खुशाल रामगिरकर
राज्य प्रविण प्रशिक्षक यशदा, पूणे

Visiting the ideal villages

चंद्रमा

चला
Seedball
(बीजगोळे)
बनवूया...
निसर्गाचे संवर्धन
करूया !!!

Seedball (बीजगोळे) या तंत्रज्ञानाचा शोध जपानमधील एक शेतकरी आणि तत्वचिंतक मासानोबु फुकुओका यांनी (ऑक्टोबर २००२) मध्ये लावला. त्यांनी नैसर्गिक आणि पर्यावरणपूरक शेती तसेच दुर्लक्षित जमिनीची सकसता वाढवण्यासाठी संशोधन केले. रासायनिक खते वापर, शेतीची आवर्जून मशागत करणे, त्यातील तण उपटून काढणे यासारख्या पध्दतीऐवजी फुकुओका यांनी विविध संस्कृतींमध्ये जी नैसर्गिक पध्दतीची शेती केली जाते त्यावर आधारित शेतीचे एक नवे तंत्रज्ञान विकसित केले.

SeedBall (बीजगोळे) म्हणजे काय ?

पडीक जमिनी किंवा जंगलामध्ये बिया केवळ उधळून दिल्यास त्यापासून झाडे वाढण्याचे प्रमाण कमी असते. कारण अनेक बिया कीटक, मुंग्या, पक्षी आणि जनावरांकडून खाल्ल्या जातात. त्यावर बुरशीची वाढ होऊन त्या नष्ट होतात. तसेच अनेक बिया दगडांवर पडतात, तिथे थोडीही माती नसल्याने बिया उगवण्यात अडचणी येतात. वाहत्या पाण्यासोबत एकाच जागेवर जमा होतात. वृक्षारोपणामध्ये येणाऱ्या अशा अडचणींवर मात करण्यासाठी बीज गोळे किंवा सीड बॉल ही संकल्पना राबवली जाते. हे गोळे माती आणि बियांपासून तयार केले जातात. त्याला 'सीड कॅप्सूल' म्हणूनही ओळखले जाते. यात बिया सुरक्षित राहतात. बीजगोळा म्हणजे सुकलेले शेण व माती यांचा चिखल करून त्यामध्ये बी टाकायचे त्याचा गोळा करून तो सुकवायचा आणि पावसाळ्यात तो निसर्गात टाकायचा.

Seedball (बीजगोळे) साठी चालणाऱ्या बिया

शक्यतो स्थानिक बियांचा वापर करावा. उदा. हिरडा, बेहडा, कुसुम, जांभूळ, कडुनिंब, चिंच, लेंडिया, बीजा, मोह, सीताफळ, खैर, बाभूळ, पळस, आवळा, पिंपळ, वड, बहावा, आपटा, कांचन, खैर, तामण, पारिजातक, करंज, बकुल, पेरू, उपचारिक सागवान, बांबू आणि इतर स्थानिक गवत बिया इ.

Seedball (बीजगोळे) तयार करण्याची पद्धत

बीज गोळे तयार करण्याकरिता तीन भाग सुपीक माती, एक भाग गांडूळ खत किंवा सेंद्रिय खत एकत्रित केले जाते. या मातीमध्ये थोडा भुस्सा किंवा कोंडा मिसळला जातो. प्रति किलो मातीमध्ये १० ते २० ग्रॅम निंबोळी पेंडीचा वापर करावा. यामुळे कीटक व अन्य घटक या गोळ्यांपासून दूर राहतात. काळी माती बीज गोळे बांधण्यात व त्याच्यात ओलसरपणा बनवून ठेवण्यात मदत करते. तसेच सेंद्रिय खत बीज अंकुरणानंतर नवीन रोपांना आवश्यक पोषक तत्व मिळवून देते. याचप्रमाणे बीजगोळे तयार करण्यापूर्वी जिवामृताचीही प्रक्रिया करता येते. जिवामृत तयार करण्यासाठी शेण, गोमूत्र, थोड्या प्रमाणात डाळीचे पीठ, गूळ आणि माती चांगल्या प्रकारे कुजवून घ्यावे. ही बीजप्रक्रिया बियांचे अंकुरण आणि नवीन रोपांच्या वाढीला सहाय्यक होते. बीज गोळे बियांच्या प्रकारानुसार, वेगवेगळ्या प्रजातीचे वेगवेगळे बनवावेत. बीज गोळे हाताने किंवा

यंत्रानेही तयार केले जातात. त्याचा आकार बियांच्या आकारावर अवलंबून असतो. सामान्यतः १.२ सें.मी. ते २.५ सें.मी. व्यासाचे बीज गोळे तयार केले पाहिजेत. ते सावलीत ३ ते ४ दिवस वाळवावेत.

बीज गोळे तयार करताना मातीमध्ये फक्त थोडासा ओलसरपणा असावा. अधिक ओलावा असल्याने बियांचे अंकुरण आधीच होण्यास सुरुवात होते. गवत, बांबू, हलदू यासारख्या फार लहान बियांसाठी १.१२ सें. मी. व्यासाचे गोळे बनवावेत. मोठ्या आकाराच्या बिया उदा. आवळा, शिरीष, शिवण, सागवान, बिजा, हिरडा, बेहडा, निंब, जांभूळ, मोह इ. २.५ ते ३ सें.मी. व्यासाचे गोळे बनवावेत. काही वेळा चपट्या आकाराचे गोळे बनवता येतात. २.५ सें.मी. व्यासाच्या गोळ्यामध्ये ३ ते ४ बिया पुरेशा आहेत. मात्र वेगवेगळ्या प्रजातीच्या बियांच्या आकारानुसार बियांची संख्या कमीअधिक करता येते.

बियांची सुसावस्था, अंकुरण टक्केवारी, बियांचा आकार, स्वभाव इ. गोष्टीची माहिती घेऊन त्यानुसार गोळ्याचा आकार व प्रकार ठरवला पाहिजे.

Seedball (बीजगोळे) चे फायदे

नुसत्या बीया टाकल्यास त्याला बुरशी कीड लागू शकते, तसेच त्या पावसाच्या पाण्यातून वाहूनजाण्याची शक्यता असते. याशिवाय किडे, मुंग्या बीया खाण्याचा धोका जास्त असतो, बीया रुजण्याची शाश्वती कमी असते, बीजगोळ्यामुळे बीया रुजण्याचे प्रमाण वाढते. कारण मातीमुळे बी संरक्षित होते, त्याचबरोबर खतांमुळे वाढीसाठी आवश्यक असणारे पोषक घटकही मिळतात. बीज गोळे तयार करण्यासाठी स्थानिक माती किंवा सेंद्रिय खताचा वापर करून तयार केलेल्या चिखलाचे गोळे तयार केले जातात. ज्यांचे रोपण करावयाचे आहे, त्या बिया त्यात भरल्या जातात. या बिया स्थानिक पातळीवरील वनक्षेत्रातून किंवा आजूबाजूच्या क्षेत्रातून गोळा केल्यास त्यांची वाढ चांगल्या प्रकारे होते.

Seedball (बीजगोळे) फेकण्याची ठिकाणे

ओसाड जमीन, मोकळी जागा, रस्ताकाठीचे चर, शेताचा बांध, गायरान, जंगल इत्यादी. वन क्षेत्रात झाडां-झुडपाखालीही बीज गोळे टाकता येतात. यातून नवीन रोपांना चराईपासून सुरक्षाही मिळू शकते. दोन बीज गोळ्यांतील अंतर हे रोपांच्या प्रजातीनुसार ठेवावे. उदा. गवत प्रजातीमध्ये एक फुटाचे, तर काही वृक्ष प्रजातीकरिता त्यांच्या कॅनोपीनुसार (किमान १ मीटर व त्यापेक्षा अधिक) अंतर ठेवावे.

नग्न अवाहन

बीज गोळे बनवून सोबत फोटो काढा आणि #Seedball #MahaForest #FTIJaNa हे Hashtag वापरून सोशल मीडिया वर पोस्ट करून इतर मित्रांना पर्यावरण अभियानात सामील करा.

श्री.एन. आर. राऊत
उपसंचालक, वन प्रशिक्षण संस्था जालना

चंद्रमा

म्हाळुंग्यातील रानवाटेवरची एक भेट

सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्पातील दूर जंगलात राहणाऱ्या एका रानाशी एकरूप व साधेसरळ जीवन जगणाऱ्या रानमाणसाची गोष्ट

सह्याद्रीतील म्हाळुंगे गाव. सातारा जिल्ह्यातील सर्वात दुर्गम भागातील कांदाट खो-यातील हे गाव. १९६२ मध्ये पूर्ण झालेल्या कोयना जलाशयाने या गावाची दुर्गमता अजूनच वाढली. म्हाळुंगे हे कोयना जलाशयाच्या पलीकडे आणि कोयना अभयारण्यात असलेले एकमेव गाव. गाव म्हणजे पंधरा ते वीस घरांची छोटीशी अशी वस्ती. गावक-यांना गावात जाण्यासाठी रस्ता नसल्याने जलाशयातून बोटीनेच ये-जा करावी लागे. गावातील बराचसा तरुण वर्ग बाहेरगावी कामाधंद्याला गेलेला. विशेष करून मुंबईला! गावात बहुतेक वयस्करच मंडळी. पावसाळ्यात भात शेती करत, इतर वेळी रिकामेच. पूर्वी कुमरी शेती होत असे. वयस्कर मंडळींना आता डोंगर भागात चढ-उतार करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे कुमरी शेती बंद झाली. परंतु, वृक्षतोड झाल्याने बोडके डोंगर, आजूबाजूच्या गर्द घनदाट जंगलापासून, कुमरी शेतीच्या खाणाखुणांची आठवण करून देत होते. गावात वाहन कधीच आले नाही. उन्हाळ्यात जलाशय रिकामा झाला की, रिकाम्या जलाशयातून काही सामान मोठ्या वाहनातून गावाच्या वेशीपर्यंत येई. इतर वेळी बाहेरच्या जगाशी बोटीनेच संबंध ठेवावा लागे. आधुनिक विकासापासून कोसो दूर असलेले हे गाव.

पावसाळ्यात इथे होणाऱ्या धुवांधार व सतत पावसाने तर किमान ३-४ महिने त्यांचा इतर जगाशी संपर्कच होत नसे. गावात पोहोचलेली वीज, हेच

यांच्या आधुनिक जगाशी संपर्क असल्याचे दर्शक. अशा भागातून वन्यजीव संरक्षणाकरिता आम्ही जुन्या गावांना जोडणारा रस्ता शोधून तो दुरुस्त करण्याचं ठरवलं होतं. ह्या रस्त्यामुळे आता गावात वाहन येणं पण शक्य होणार होते. ते काम पाहण्यासाठी मी आज रोजी भेट दिली. शिंदी गावापासून तो रस्ता सुरु होत होता. देशाला कोकणाशी जोडणारा रघुवीर घाट तिथून अर्धा कि.मी.वर आहे. तिथेच लगत तासभर सह्याद्री चढून गेलो की महीमंडणगड किल्ला आहे. तिथून कोकणचा विस्तीर्ण नजारा दिसतो. सुरुवातीस खाजगी जंगलातून रस्ता जात होता. हे सर्व ऐकत-पाहात चाललो होतो. सायंकाळची वेळ होती, छान थंड हवा वाहात होती. रस्त्यात अनेक ठिकाणी चकोत्र्या, रानकोंबड्या, वानरे, जंगली बटेर, जागोजागी रस्त्यावर अस्वलाने खणलेले खडे, पाळीव जनावरे चराई साठी जंगलात गेल्याच्या खुणा आणि पांढ-या गालाच्या तांबटाचे जंगल घुमवणारे घुर्टरऽऽ घु! हे सर्व पाहात चाललो होतो.

जंगलातून १०-१२ किमी गेल्यानंतर रस्त्याच्या खाली कोयना जलाशयाच्या काठावर दुर्गम भागातील झाडीत लपलेलं 'म्हाळुंगे' गाव लागले. दुरुनच पांढरेशुभ्र आणि रेखीव बांधलेले सुंदर मंदिर दिसले. लांबूनच मनोमन नमस्कार केला. पुन्हा १-२ किमी गेल्यावर रस्त्याच्या उजव्या बाजूला दोन कुडाची घरं दिसली.

चंद्रमा

कर्मचाऱ्यांनी सांगितलं. इथे भांबु ढवळे राहतो; एकटाच. २०-३० गुरे आहेत. म्हाळुंग्याचाच आहे. परंतु घरचे सगळे कामासाठी कोकणात राहतात. आम्ही तिथेच थांबलो. गाडीतून उतरलो आणि त्या घरांजवळ गेलो. मंगलोरी कौलाची चारपाकी घरं कारवीच्या कुडाने व मातीने लिपलेल्या भिंती. घराभोवती केळी, पेरुची झाडं. त्याच्या घराच्या पार्श्वभूमीवर उंच सहाद्री आणि किर्द घनदाट जंगलं. आमच्यासमोर जंगलातून घाईने घरामागून आलेली काळी-पांढरी गाय मला बघताच थबकली. आणि एकटक लावून आमच्याकडे निरखू लागली. मग दुसरी पूर्ण तपकिरी गाय येऊन पहिलीच्या मागे थबकली.

श्री. भांबु ढवळे ६०-६५ वयाचा. सावळ्या रंगाचा रापलेला चेहरा, डोक्याचे आणि मिशीचे काळे - पांढरे विस्कटलेले केस, खालचे मधले दोन दात पडलेले, अंगात मोठा जांभळा जुनाट टी-शर्ट, अगदी लांब मांडीपर्यंत, त्यामुळे हाफपॅट दिसत नव्हती. परंतु चेहऱ्यावर हास्य आणि बोलण्यात कमालीचा उत्साह. अंगावर चिमूटभर पण मांस नसलेला आणि आटीव-राबत्या शरीराचा! अस्सल रानमाणूस! रानाशी एकरूप होऊन जगणारा, जंगल हाच त्याचा जगण्याचा आधार. गुरे हीच त्याची जगण्याची प्रेरणा.

बाहेरच्या जगाचा तसा काहीच संबंध नाही. संबंध एवढाच, त्यानं काढलेले तूप फक्त विक्रीसाठी बाहेर घावे लागे. ना लाईट, ना मोबाईल, ना टिव्ही, ना रेडीओ. तीन-चार महिन्यातून एकदा बाहेरच्या जगात जाऊन आप्तेष्टांना भेटून, एकदम रेशन घेऊन यायचं. रेशन म्हणजे तांदूळ, डाळ, चहापावडर, साखर, काही कडधान्ये. बस्स! बाकी जीवन हे जंगलाच्या हातात. जंगलात गुरं चारायची, फळं खायची, रानभाज्यांवर जगायचं. दुधाला गि-हाईक नाही म्हणून तूप काढायचं, ताक हवं तेवढं प्यायचं अन तूप विकायचं. आसपास अस्वले, गवे, बिबट, सांबर अशा अनेक वन्यप्राण्यांचा वावर. त्याच्यापैकीच आपण एक. असंच समजून जगणारा हा खरा रानमाणूस.

श्री. भांबु ढवळे बोलत होते, बिबट्यांनी वर्षभरात ३-४ गाईचे बछडे मारले. घरात घुसण्याचा प्रयत्न केला. तरीपण कुठेही त्या घटना सांगताना तक्रारीचा सूर नाही. कळतंय तसं जंगलातच राहात होते. हे जंगली प्राणीही आपल्या सारखेच. पोटासाठी काहीबाही मिळवायचा प्रयत्न करतात. जंगलात मिळालं नाही तर, शोधत शोधत आपल्यापर्यंत येणार. काय करणार ते तर? आपण त्यांच्या जंगलात जातो. हवं ते घेतो. ते अडवतात का? कधी-कधी आपल्याकडून त्यांचा वाटा ते घेतातच. त्यासाठी एवढी तक्रार कशाला? रात्री बिबट्या आला की गुरांना चाहूल लागते. त्यांच्यात गडबड सुरु होते. गुरे हंबरायला लागतात. मी मग विजेरी व काठी घेऊन बाहेर येतो आणि आरडा-ओरडा करून बिबट्याला पळविण्याचा प्रयत्न करतो. मी हाकलण्याचा आणि तो गेल्याचा पुन्हा-पुन्हा आव आणतो. कधी कधी हा डाव रात्रभर चालतो. गाईंना माझ्यावर पूर्ण भरोसा असतो. मालक आपल्या जीवाला धक्का लावू देणार नाही. त्या गायंच्या भरोशामुळेच मी गर्द अंधारातही धीट होऊन बिबट्याला एकटा सामोरं जायचं धाडस करतो. या भरोशावरच माझं आणि या गुरांचं नातं या घनदाट जंगलातही घट्ट टिकून आहे. गुरं अगदी रानटी आहेत. मी सोडून इतर माणसांच्या वाऱ्यालासुद्धा ती थांबत नाहीत.

पुढे तो सांगत होता, गुरांना २-३ वेळा इथून बाहेर कोकणात नेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु गळ्यात दोरी लावू दिली नाही की ट्रकमध्ये त्या चढल्या! घरचे कामधंद्यासाठी बाहेर कोकणात गेले. मलाही जायचं होतं. पण या गाई यायला तयार नाहीत. घरच्यांना तुम्ही जावा म्हटलं. मी यांच्यासाठी इथेच थांबलो. हे सर्व त्यानं हसत-हसत सांगितलं. त्यांच्या बोलण्यात कुठेही ना खंत होती ना कसली तक्रार. माझं व या गाईचं कुटुंब एकच असंच त्याला सांगायचं होतं. त्यांच्याशी बोलताना जीवन किती साधं-सोपं असते, याची जाणीव झाली. त्याला जीवनाकडून कसल्याच अपेक्षा नव्हत्या. जे मिळाले ते भरपूर आहे. काही नसल्याची कुठलीच तक्रार नाही. ना कुठली मोठी स्वप्ने, ना कोणाकडून अपेक्षा. रोजचा दिवस माझा. जसा आला, तसा जगलो. जसा येईल, तसा जगेल. नसलेल्या गोष्टींची कसलीच खंत नाही. जे आहे, त्यात समाधानच समाधान होतं. मी त्याचं बोलणं ऐकण्यात बराच वेळ हरवून गेलो होतो. त्याने विचारले, थांबा साहेब, चहा टाकतो. आपलं रेशन २-३ महिने पुरवून पुरवून वापरताना आमच्यासाठी पाहुणचार करायला त्यानं थोडाही विचार केला नाही. अंधार पडत आला होता. आम्ही त्याला साभार नकार दिला. त्यांच्या अंगणातील सेन्द्रीय लाल गाभ्याचे पेरु खाऊन निघालो. पण माझं मन मात्र त्या सरळ-साध्या रानमाणसाभोवतीच घुटमळत राहिलं.

श्री. उत्तम शं. सावंत, भावसे
उपसंचालक
सहाद्री व्याघ्र प्रकल्प, कराड

झाडाची गोष्ट बिजा / बीजासाल

Pterocarpus marsupium

Family - Fabaceae

Common Name – Indian Kino tree

पानझडी जंगलात आढळणारा हा दुर्मिळ वृक्ष आहे. १५ ते २० मीटर उंच वाढणारा हा टणक वृक्ष आहे. खोडाची साल पिवळसर करडया रंगाची असून बाह्यसाल भेगाळलेली असते आणि छोट्या खपल्यांमध्ये गळून पडते. बीजाची पाने एकांतरीत संयुक्त प्रकारची असून त्याला पाच किंवा सात पर्णिका असतात त्याही एकांतरीत, जाडसर व लंबगोल असतात. मार्च महिन्यात बीजाची पानगळ सुरु होते आणि मे महिन्यात नवीन पालवी फुटते सप्टेंबर महिन्यात फुलांचा बहर सुरु होतो, आणि पिवळ्याधम्मक छोट्या-छोट्या सुगंधित फुलांनी संपूर्ण झाड बहरून जाते. बीजाला लगेच फलधारण होते. गोलसर, चपटी मध्यभागी एकच बी असून सभोवती पातळ पंख असणारे (Pterocarpus) फळ हे कठीण असते. वरवर पाहता पापडाच्या फळाशी याचे साधर्म्य असते. सागासारखेच इमारती लाकूड म्हणून त्याचा वापर होतो. फर्निचर, शेतीची अवजारे बनविण्यासाठी देखील त्याचा वापर होतो. बीजाच्या लाकडामध्ये औषधी गुणधर्मदेखील असतात, मधुमेह नियंत्रित करण्यासाठी बीजा ग्लासमध्ये रात्रभर पाणी ठेऊन सकाळी त्याचे प्राशन केले जाते. बीजाच्या खोडाला खाचा पाडून डिक मिळवतात, तो वाळलेल्या रक्तासारखा दिसतो, त्याला मलबार किनो म्हणतात त्याचे अनेक औषधी उपयोग आहेत. बीजाची बी फळात असतांनाव रुजते. बिया रुजण्यास जास्त कालावधी लागतो. बीजाच्या अंगी नत्र-स्थिरीकरणाचा गुणधर्म असल्यामुळे तो वनीकरणासाठी तसेच वनशेतीसाठी बहुगुणी वृक्ष आहे.

श्रीमती गीता नन्नावरे
विभागीय वन अधिकारी

चंद्रमा

माळराबावरचं जंगल

© Hitesh Oberoi

(मागील अंकातून क्रमशः)

वेगवेगळ्या ऋतूत, वेगवेगळ्या वेळी मोहक रूप दाखवणारे हे माळरान मनात अगदी घर करून राहिले आहे. येथील वन्यजीवसंपदाही अशीच मोहक. मानवाबरोबरचे सहअस्तित्व प्राणी कधी नाकारत नाहीत. पण त्यांच्या मुलभूत गरजांवरचे आपले आक्रमण त्यांना आक्रमक करते. इथे फार जवळून चिंकाराचे दर्शन घडते. पण हा मात्र 'यहा के हम सिकंदर' या थाटातच. कधी आपल्याकडे पाहतो तर कधी साफ दुर्लक्ष करतो. काही धोक्याची जाणीव झाली तर मात्र 'फिस्क' असा आवाज काढून साथीदारांना सावधही करतो. चिंकारा हा १०-१५ जणांच्या कळपात राहणारा प्राणी आहे असे पुस्तकी/इंटरनेटवरून मिळालेले ज्ञान अगदीच बरोबर आहे असे नाही, हे ही समजले. कधी कित्येक वेळ एकटा फिरणारा /२-३/४-५/ अगदी २०-२५ असेही चिंकारा दिसले. आपल्याला दिसतो/समजतो तितकाच निसर्ग नाही, त्याचा पसारा खूप अफाट आहे. पाडसाबरोबर चिंकारा पाहणे म्हणजे तर एक पर्वणीच. अबोधितता ओतप्रोत असते पाडसामध्ये. इतक्या कमी पाण्यामध्ये राहणारा हा प्राणी, आहे त्यात समाधानी रहावे, हे नाही, ते नाही म्हणून सारखे रडत बसू नये, हीच शिकवण देतो.

अशा या चिंकाराचा नैसर्गिक शत्रू असलेला लांडगाही येथे आढळतो. एकदा फिरती करताना समोरच्या पडवीच्या डोंगरावर हालचाल दिसली दुर्बिणीतून पाहिल्यावर एका चिंकाराच्या दोन लांडगे पाठलाग करताना दिसले. एक लांडगा मागे आणि एक बाजूने जाऊन समोरून येण्याचा प्रयत्न करत होता, म्हणजे दोघांनी त्याला तावडीत पकडायचे ठरविले होते. एका सेकंदापुरते मनात आले, 'देवा वाचव रे याला लांडगाच्या तावडीतून' परंतु माझ्यातला अधिकारी लगेच जागा झाला आणि स्वतःला Neutral केले. निसर्गचक्राचाच हा एक भाग. ते तिघेही दिसेनासे होईपर्यंत पाहत होते. कार्यालयात परतले तरी तेच डोक्यात होते. काय झाले असेल बरे शेवटी? परंतु एका दृष्टीने ते नाही समजले हेच बरे झाले. कधी कधी काही प्रश्न नियतीवर सोपवावे लागतात अशी मनात कुठेतरी जाणीव झाली आणि पुढे ही जाणीव उपयोगी पडेलच असेही वाटून गेले.

अभयारण्यात तरस आहेत हे माहित होते. त्याची गुहा, आजूबाजूला पडलेली कोंबडीची पिसे, त्याची विष्ठा यावरून त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव ते आम्हाला करून देत होता. तिथे बरीच वर्ष सेवा झालेले वनरक्षक श्री. ज्ञानेश्वर

ढेंबरे नेहमी म्हणायचे, 'या तरसाने मला फार तरसवले आहे. आजपर्यंत कधी दिसलाच नाही.' काही कालावधीनंतर त्यांची बदलीही अपेक्षित होती. म्हणून तरस दर्शनाची त्यांना ओढ होती. रात्रीची गस्त घालण्याकरिता हा मुद्दा मी उचलून धरला आणि त्यांना म्हटले तरस निशाचर आहे. आपण रात्री फिरू, रात्रीची गस्त घालताना तो दिसणारच आणि खरेच एका रात्री त्याचे दर्शन झालेच! तरसाच्या एक गुहेजवळ तरस ती गुहा वापरत असल्याचा म्हणजे ती गुहा चालू असल्याच्या खुणा होत्या. तिथेच रात्री जायचे ठरले. गुहेपासून साधारणतः २०-२५ फूट लांब असतानाच गाडीच्या अंधुक प्रकाशात गुहेतून तरस जरा बाजूला उंचावर जाऊन थांबल्याचे दिसले. गाडी तिथेच थांबविली, जरा निरीक्षण करून पहिले असता गुहेच्या तोंडाशी डोळे लकाकले आणि लक्षात आले ते तरसाचे पिल्लू होते. धोक्याची चाहूल लागताच पिल्लू सुरक्षित राहावे म्हणून आमचे लक्ष विचलित करण्याकरिता तरस गुहेतून बाहेर जाऊन थांबले होते. काही सांगायला लागत नाही प्राण्यांना. निसर्गतः प्राप्त ज्ञान ते केवळ स्वतःच्या सुरक्षिततेसाठी, अस्तित्त्व जपण्यासाठी वापरतात (आणि आपण?). त्या रात्री श्री. ज्ञानेश्वर ढेंबरे यांना तरस पाहून खूप आनंद झाला होता. तरस न पहाता बदली झाली असती तर फार वाईट वाटले असते असे ते म्हणायचे. अशा प्रकारे तरसाने आमच्या चमूला रात्र गस्तीसाठी उद्युक्त केले! टिटवी जमिनीवर अंडे घालते आणि काही धोक्याची चाहूल लागली की अंड्यापासून दूर टिवटिवाट करत पळते हे माहित होते, पाहिलेही होते, पण तरसाच्या बाबतीत माहिती नसताना प्रत्यक्ष अनुभवले होते याचे अप्रूप वाटले. अशाच रात्रीच्या गस्तीमध्ये कुसेगावमध्ये उदमांजराचेही दर्शन झाले. साळींदराने मात्र फक्त काट्याच्याच रूपात दर्शन दिले पण हेही तसे थोडके!

इथे प्रथमच मी खोकड त्याच्या अधिवासामध्ये पाहिले. निसर्ग शाळेत मध्ये मी आवर्जून मुलांना Wolf, Jackal, Fox म्हणजेच लांडगा, कोल्हा, खोकड यांच्यामधला फरक विचारायचे. Fox म्हणजेच कोल्हा ही माझी स्वतःची शालेय समजूत होती, तशी कोणा मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांची राहू नये हा माझा जाणीवपूर्वक प्रयत्न असायचा आणि बऱ्यापैकी विद्यार्थ्यांची तशीच समजूत असायची. सुदैवाने निसर्ग परिचय केंद्रामध्ये त्यांचे Statue होते त्यामुळे फरक समजावणे सोपे जायचे. दिसण्यापासूनच त्यांचा फरक त्यांचे वास्तव्य, खाद्य इथपर्यंत जायचा. मी जेव्हा फिरतीदरम्यान पहिल्यांदा खोकड पहिले तेव्हा अगदी माझं बाळ गं ते! असेच वाटले. लांडगाच्या तुलनेत निरागस चेहरा, गुटगुटीत

शरीरयष्टी, झुबकेदार शेपटी .. आवडून गेले अगदी. मग त्याचेही वरचेवर दर्शन व्हायला लागले आणि अभयारण्याशी दोस्ती वाढू लागली.

वन्यप्राण्यांबरोबरच पक्षांनीही समृद्ध आहे हे माळरान. डोळ्यावर पट्टी बांधलेली गांधारी सहज दृष्टीस पडते. कंठी होल्याचा आवाज त्यांच्याकडे पहायला, त्याचा शोध घ्यायला भाग पाडतो. इंडीयन कोर्सर हा स्थलांतरित पक्षीही डिसेंबर –जानेवारी मध्ये माळरानाचे सौंदर्य न्याहाळून जातो. डोक्यावरून जाणारी काळी पट्टी (चोचीपासून मागे मानेपर्यंत) आणि त्यावरून जाणारी पांढरी पट्टी, मागे मानेवर त्रिकोणाकृती साधातात आणि या त्रिकोणात तांबूस रंग... किती सुंदर आणि दिमाखदार पक्षी. बाकी अंग असे की गवतात समजणारही नाही त्यांचे अस्तित्व. Natural Defence Technique of Nature! इंडीयन कोर्सरही पिळ्ळाबरोबर पाहायला मिळाले. थोडेसे काळसर असलेले हे पिलू मोठेपणी इतके देखणे होते की, हा बदल म्हणजे निसर्गाच्या सौंदर्य कलाकृतीचा आणखी एक पैलू! असाच इथला सहजासहजी ओळखून येणारा रहिवासी म्हणजे पखुडी. वाळवटात किंवा गवताळ प्रदेशात आढळणारा हा पक्षी आजूबाजूच्या वातावरणात इतका मिसळून गेलेला असतो की, अगदी बाजूलाच तो शांतपणे बसला तरी बिलकूल दिसून येत नाही. अगदी जमिनीशी, वाळलेल्या गवताशी मिळता –जुळता काहीसा फिकट, पिवळा रंग. राहतो त्या अधिवासाशी Perfect Matching. व्यवस्थापनाकरीता असलेल्या कुसेगाव, पडवी क्षेत्रामध्ये पखुडीने कुटुंबासह जरा वरचेवर दर्शन दिलेले आठवते. अभयारण्यातून फिरताना अचानक तितरांचा कुटुंबकबिला शेजारून निघून आणि गाडी cross करून कुठल्याशा झुडुपात गायब होण्याचा अनुभवही नित्याचाच. कायम गडबडीत असणारी ही प्रजाती. एकामागोमाग सारे तुरुतुरु धावत असतात. लावा पक्षीही खूप गोंडस, अगदी कोंबडीच्या पिळ्ळाएवढा असणारा हा पक्षीही अधूनमधून दृष्टीस पडे. अभयारण्यातील शांतता आणि वटवट्या यांचे कायमच भांडण असे. कुठूनतरी अचानक हे जमिनीवर अवतरत आणि आपल्या वटवटीने परिसर दणाणून सोडत. वढाणे, ढम तलावामध्ये पाणी असताना पाणकावळा, बगळे, वारकरी, बदक असे पाहुणेही अभयारण्याला भेट द्यायचे. सनबर्ड, वेडा राघूही अधूनमधून भेटायचे. कोवळे ऊन अभयारण्यात पसरू लागले की, कितीतरी प्रकारची फुलपाखरे गवतावर बागडू लागायची, सरिसृप प्राणी भेटायचे. परंतु सर्पराजाचे दर्शन कधी झाले नाही. मी ज्या कार्यालयामध्ये बसायचे त्या कार्यालयामध्ये मी येण्यापूर्वीपर्यंत डोक्यावर छताला धामण लटक्याची किंवा कार्यालयातून फेरफटका मारायची असे सांगण्यात येत होते परंतु सुदैवाने त्या क्षणांची साक्षीदार मी झाले नाही!

एकदा दिवसा गस्तीमध्ये वनरक्षक सौ. प्रभावती कोंबडे यांनी बराच प्रयत्न केला रातवा पक्षी दाखविण्याचा परंतु तो काही मला दिसला नाही. परंतु एका रात्री निरीक्षण कुटीमध्ये असताना आवाजावरून त्यांनी रातवा पक्षी असल्याचे सांगितले. आवाजाच्या दिशेने मी दुर्बिणीतून पाहिल्यावर बरीच शोधमोहीम अर्थात दुर्बिणीतून झाल्यावर रातवा दिसला. चांदण्या रात्री, चंद्रप्रकाशात मला रातवा दिसला! माळरानाने पुन्हा एकदा आनंदी केले मला. तो आवाज इतका पक्का लक्षात राहिला की नागपूरला बदली झाल्यानंतर सोसायटीनजीक असलेल्या मोकळ्या मैदानावरून एका रात्री तो आवाज आल्यावर मी मुलाला त्या आवाजाची ओळख करून दिली. तो पक्षी कसा असतो हे सांगितले, इंटरनेटवरून दाखविले आणि मग काही दिवस आमच्याही घरातून आई रातवा आणि पिळ्ळू रातवा यांचे आवाज येत राहिले ! चालता बोलता निसर्गशिक्षण !

वन्यजीव संरक्षण, निसर्ग शिक्षण व पर्यटन या क्रमानुसार काम करणे सुरु होते. अभयारण्यामध्ये कार्यरत असताना वन्यजीव संरक्षण याला प्राधान्य असल्याने तत्कालीन वनसंरक्षक श्री. रवींद्र वानखडे सर यांचे मार्गदर्शनाखाली

सर्व क्षेत्र निगराणीखाली येण्याकरीता PTZ कॅमेऱ्याची व्यवस्था करण्यात आली. कार्यालयामध्ये संगणकावर क्षेत्र पाहण्याची, Zoom करण्याची सोय झाली. तेथून बदली होण्यापूर्वीच्या काही दिवसांपूर्वी ही यंत्रणा कार्यान्वित करण्यात आल्याने या अनुषंगाने फार निरीक्षण करण्याची संधी मिळाली नाही. भविष्यात मात्र या यंत्रणेचा वन्यजीव संरक्षणामध्ये निश्चित लाभ होईल.

अशा प्रकारे, माझ्या पहिल्या क्षेत्रीय पदस्थापनेत मला निसर्गाने माळरानावरचं जंगल दाखविले. माळरान उजाड नसते तर तिथेही जैवसंपदा असते, अधिवास असतो, हे दाखविले. काय करायला हवे यापेक्षा काय करायला नको हे समजाविले. इथे काम करताना समाधान लाभले. काम कुठेही आणि कोणतेही असो, ते काम केल्यानंतर समाधान मिळाले तर इतर बाबी गौण ठरतात. माझ्या चिंकारा या दोस्ताने तर प्रतिकूल परिस्थितीतही 'जमके' कसे राहायचे हे दाखवून दिले. इतर अभयारण्याच्या तुलनेत सुरुवातीला दुर्लक्षित राहिलेले हे अभयारण्य असूनही, निसर्ग मात्र तिथे त्याची भूमिका तटस्थपणे पार पाडत होता. अभयारण्य हा मानवाने दिलेला दर्जा आहे. त्यापूर्वीपासूनच इथे निसर्ग चिंकारा आणि इतर वन्यप्राण्यांना सांभाळतच होता. अगदी असेच कोणी पहात असो की नसो, हाती असलेले काम प्रामाणिकपणे करीत रहाणे, हृदयातील प्रेम वाटत रहाणे आणि आपण त्या निसर्गाचाच एक घटक आहोत म्हणून त्याच्याप्रती आदर बाळगणे अशी या माळरानाची शिकवण मनात ठेवून पुढील सेवेत रुजू होण्यासाठी या सुंदर माळरानाचा मी निरोप घेतला.

– शिल्पा रुपनवर – देवडकर

सहाय्यक वनसंरक्षक,
वनसंरक्षक, सामाजिक वनीकरण, नागपूर यांचे कार्यालय

© Hitesh Oberoi

वन वणवा

होरपळले जंगल
काहीली माजली....
वनव्याची चादर
सर्वदूर पसरली....
संहार मोठा
आगीने माजवला....
संपदेचा हास
डोळ्यापुढे घडला.....
रौद्र स्म तिचे
विनाश पुढे उभा.....
थांबवावं कसे
प्रश्न मोठा खरा....
धुराचे लोट उडले
पेटले सारे रान....
क्षणातच हरपल
सृष्टीच सारे भान....
माणसाच कारस्थान
सर्वात मोठ कारण ...
आगीच्या ज्वाळाना
दुसरं नाही साधन....
बुद्धी माणसाची ही
जागृत कधी होईल....
थांबवणे वन वणवे
शक्य तेव्हाच होईल
प्रथमेश

Training: Integral to Service

'Just enjoy training. Actual field work is different and training rarely helps.' Very often this is said about training, particularly in government services. Holistic thought should be given to gauge the training as a process entrenched to the entire service and understand its influential role.

We have different resources in the field. We work with them and on them to produce some output. Every field and task has different resources and different issues. So, the field is about where and what you have to do. These both parameters change according to circumstances. Perhaps, this is why the general perception is that training has less use. As we are wired to think more about 'what to do'. Thus underestimating the billion dollar question... how to do it?

And here comes the answer... with the help of a knowledge base built in training. At the beginning, training introduces us to various ways of doing particular work. We have to continue learning and upgrading our knowledge. So, how does training shape a government service officer?

Our initial acquaintance with the scope of service is - Academic courses. As per our graduation field, we are constrained to know-how of limited subjects. In the training programme of a particular service, all the required subjects are woven together and modified as per the demands of service. It is a unique blend for that service. To make the trainee Jack of all trades! Going further, these subjects are strengthened with practicals i.e. in-hand experiences. When

you do it yourself, you understand it better. One such experience is of a subject - nursery management which we learnt in class. But when we practically raised a nursery in the academy, we understood the real nitty-gritty's. Like how to fill the polythene bags so they stay erect, how to and when to water the saplings for good growth, shifting of bags to avoid roots penetrating into ground and all such things. This more than a year's work in the nursery, has surely built the confidence of all. Irrespective of whether they liked it or not!

Then there is the most exciting part of training - tours! Most are looking forward to tours during training. Who doesn't like visiting different places? As per the training plan, tours try to cover right from local to global places. But point to note is... we are not merely tourists! We are the ones who might have to shoulder the responsibility to manage the very place we are visiting, during our service. In that regard, field tours are the best way to make trainees aware about numerous 'how's' and possibilities of doing work. In limited time, we can know practices followed across the length and breadth of the nation. Interesting way of building the resource base for the future! We can meet the concerned officers and staff at those places and listen to challenges they deal with. These success as well as failure stories take us closer to real-time needs of service. A privilege and golden opportunity for trainees if utilized well. Above all, the serenity of nature will always spellbound us.

While visiting West India, we found waterholes with gunny bags put at edges in the Desert National Park. Any guesses? They provided it as a water platform for insects, to make slip-proof edges as well as to reduce water loss by evaporation in the dry landscape. Multiple objectives in a single Eco-friendly solution! Whereas in East India, Sunderbans has placed yellow net fencing as a psychological barrier for tigers to reduce human-animal conflict. Tours are replete with such learnings which can be of great help while serving.

Last but not the least - human resource management. Training itself is all about human resource management. Also, this is part of the curriculum. Being in an institutional setup with people at different designations and work profiles, provides an opportunity to improve people management skills. As they say, the objective is to get the work done, positively and effectively. Which is a herculean task! Today's trainees need to be efficient workmen of the future. Cultural programmes, academic management committees,

celebrations etc. add on to the better networking and group dynamism. This is an excellent platform to develop better group management skills.

Indirectly also training builds a future manager of respective service. It improves physical strength and fitness through physical training, various sports, yoga and outdoor events like marathon, trekking. It imparts mental strength to sustain through difficult times and management of stress. It polishes values of discipline and order, punctuality, good communication skills, innovative attitude, cultural diversity, tolerance, observation and learning skills and so on. In short, it is a prototype of actual probable future service conditions.

Undoubtedly, ingenious and simple ways of doing things have been found by people who have great work experience and perhaps without any training. Experience works as a catalyst in improving the pace of work. However, to do any work direction is important. Training carries that force of foundational direction. In the era of specialisations and better and better solutions, training has great value.

So, aren't field and training interlinked? Field is about implementation while training offers innovative ways of planning and contemporary solutions. It assists with initial and basic knowledge. One has to keep updating the knowledge with trends of demand. We have to remember that, Knowledge is power. Training is just not a limited curriculum with a scheduled plan and a completion certificate. But it is the foundation and integral to the service !! It is enjoyable, the so-called honeymoon period of service. Can we now change our perspective? So that we can put the training at one of the highest echelons in service. May the training along with institutions and well-trained officers attain glory through their service to the nation!

- Pratiksha Bhagyashri Nanasaheb
ACF

चंद्रमा

Upcoming Training Programs

@

Chandrapur Forest Academy Of Administration, Development And Management, Chandrapur presents

JUNGLE EXPLORERS

5 Days' Nature Camp

₹20,000/- Per Person
Limited Entries

Jungle Safaris in Tadoba-Andhari Tiger Reserve | Nature Trail
Adventure Activities | Wildlife Workshop | Nature Camp

Join us to explore the wonders of nature!

More Details
+91 93256 39618
Naturalist
Chandrapur Forest Academy

CHANDRAPUR FOREST ACADEMY OF ADMINISTRATION, DEVELOPMENT & MANAGEMENT, CHANDRAPUR

1st SYMBIOSIS CENTRE FOR SKILL DEVELOPMENT

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

अभ्यासक्रम तपशील

प्रवेश सुरु

मोबाईल, सीसीटीव्ही, लॅपटॉप रिपेअरिंग, होम ऑटोमेशनमध्ये सर्टीफिकेट प्रोग्राम

कार्यक्रम :- मोबाईल, सीसीटीव्ही, लॅपटॉप रिपेअरिंग, होम ऑटोमेशनमध्ये कौशल्य प्रमाणपत्र कार्यक्रम

कालावधी :- 15 दिवस (दररोज 6 तास) निवासी प्रशिक्षण (राहण्याची व भोजनाची सोय समाविष्ट)

प्रावृत्ता :- कोणतीही व्यक्ती

शिक्षा परिणाम :- मेक अप, ब्राइडल मेकअप, हेअर स्टाईलिंग आणि रंग, क्लीचिंग प्रक्रिया, चेहऱ्यावरील प्रक्रिया, पेडीक्योर, मॅनिक्च्युअर

फायदे :-

- स्वयंरोजगाराची संधी
- कौशल्य विकासाची संधी
- स्वयंरोजगार आणि प्लेसमेंटसाठी सहाय्य
- व्यवहारिक प्रशिक्षण
- तज्ज्ञ मार्गदर्शकांच्या हस्ते प्रशिक्षण
- विनामूल्य डिजिटल विपणन प्रशिक्षण
- प्रशिक्षणानंतर स्वतःचा व्यवसाय सुरू करता येईल असे किट देण्यात येईल.

नोंदणीसाठी खालील लॉकर व क्लिक करा

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfEzPc3wAsD4dTNRcbw6R_F1HAGC0E.YMzrMK3JICug7Iewform?usp=af_link

CHANDRAPUR FOREST ACADEMY OF ADMINISTRATION, DEVELOPMENT & MANAGEMENT, CHANDRAPUR

1st SYMBIOSIS CENTRE FOR SKILL DEVELOPMENT

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

अभ्यासक्रम तपशील

प्रवेश सुरु

ब्युटी अँड ग्रूमिंग सर्टीफिकेट प्रोग्राम

कार्यक्रम :- ब्युटी अँड ग्रूमिंग क्षेत्रात कौशल्य प्रमाणपत्र कार्यक्रम

कालावधी :- 15 दिवस (दररोज 6 तास) निवासी प्रशिक्षण (राहण्याची व भोजनाची सोय समाविष्ट)

प्रावृत्ता :- कोणतीही व्यक्ती

शिक्षा परिणाम :- मेक अप, ब्राइडल मेकअप, हेअर स्टाईलिंग आणि रंग, क्लीचिंग प्रक्रिया, चेहऱ्यावरील प्रक्रिया, पेडीक्योर, मॅनिक्च्युअर

फायदे :-

- स्वयंरोजगाराची संधी
- कौशल्य विकासाची संधी
- स्वयंरोजगार आणि प्लेसमेंटसाठी सहाय्य
- व्यवहारिक प्रशिक्षण
- तज्ज्ञ मार्गदर्शकांच्या हस्ते प्रशिक्षण
- विनामूल्य डिजिटल विपणन प्रशिक्षण
- प्रशिक्षणानंतर स्वतःचा व्यवसाय सुरू करता येईल असे किट देण्यात येईल.

नोंदणीसाठी खालील लॉकर व क्लिक करा

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfEzPc3wAsD4dTNRcbw6R_F1HAGC0E.YMzrMK3JICug7Iewform?usp=af_link

CHANDRAPUR FOREST
ACADEMY OF ADMINISTRATION,
DEVELOPMENT AND MANAGEMENT,
CHANDRAPUR

मुख्यपृष्ठाविषयी

निष्पर्ण पानगळीचे जंगल. बहुतांशी झाडे सांगाड्यासारखी केवळ आपल्या फांद्यांचे जंजाळ घेवून उभी. आग ओकणारा सुर्य. रखरखीत ऊन. शुष्क मातीवरून, पालापाचोळ्यात चालणारे निग्रही पाय. खाकीधारी एक वनरक्षक आणि त्याच्या सोबत मजुरांचा एक चमू. कोणीच कोणाशी बोलत नाही. एकाच दिशेने झपाटल्यासारखे चालत राहतात. समोर दिसत असतो काळ्याकुट्टु धुराच्या लोटातील आगीचा लोळ. उन्हाच्या झळांमध्ये आगीच्या लाल केशरी ज्वळा मिसळत गेलेल्या. पाण्याच्या लाटेसारखी पसरत जाणारी आग! जमीनीवर पसरलेले गवत, पाला पाचोळा, लाहन मोठी झाडे-झुडपे सर्व आपल्या जिव्हेने गीळंकृत करत पुढे पुढे जाणारी वन्ही. तिला कोणाचाच अपवाद नाही. ग्रीष्मापासून स्वतःला वाचवू पाहणारे असंख्य किडे-मकोडे, पक्षी, त्यांच्या घट्ट्यातील अंडी, पिळ्ळं, प्राणी, सगळं भस्मसात करून राख करणारा हा वडवानल. आणि हे भयानक तांडव रोखणारी ही जिद्दी माणसं. घामाच्या धारांतून, डोक्याला बांधलेल्या पंच्याच्या आधाराने, हातात कधी झाडांच्या फांद्या, तर कधी अवजड असे फायर ब्लोअर घेवून हि आग आटोक्यात आणायचा प्रामाणिक प्रयत्न करणारे हे वनसेवक! घशाला पडलेली कोरड, अंगाची होणारी लाही, भाजणारी बोटे, पायाखाली गरम तापलेली जमीन, या सगळ्याची तमा न बाळगता जंगलात काम करणारे हे सगळे लोक.

हि आग का लागते? झाडांची खोडं एकमेकांवर घासून? छे! असा प्रसंग लाखात एकदा होतो! हि आग लावणारे आपणच! म्हणजे माणूसच! कधी शेताच्या बांधावरून हि आग जंगलात नकळत पसरते, तर कधी मोह फुले वेचण्यासाठी झाडाखाली आग लावली जाते. कधी तेंदू पत्ता ताजा मिळावा म्हणून, तर कधी पावसाळ्यात जोमाने गवत वाढावे म्हणून, आग लावण्याची आणि लागण्याची अनेक कारणे! कधी कधी तर वनसंरक्षणाला बाधा आणण्यासाठी केवळ त्रास देण्याच्या दृष्टीने ही आग पसरवली जाते. यात केवळ पशुपक्षांचीच जीवीत हानी होत नाही, तर वर्षानुवर्षे खर्च करून वाढवलेली झाडे झुडपे बेचीराख होऊन जातात. आसमंतात धुर आणि प्रदूषण वाढत जाते ते वेगळेच!

तुम्ही अशी पसरत जाणारी पिवळ-केशरी रेष पाहीली का कधी? रात्रीच्या अंधारात डोंगर कपारीतून पुढे पुढे सरकणारी ही वनारी आपले जंगल हळूहळू संपवत असते. असा वनवणवा दिसला तर तुम्ही काय करू शकता? सर्व प्रथम जवळ असेल आणि शक्य असेल तर योग्य काळजी घेवून आग विझवून टाका. पसरण्यापुर्वीच तीला संपवले तर उत्तम! शक्य असेल तर वन विभागाशी त्वरीत संपर्क करा. सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे आग लावू देऊ नये व लागू देवून नये म्हणून आपल्या आसपासच्या लोकांना, जंगला भोवती राहणाऱ्या गावकऱ्यांना जागरूक करा. एक मात्र मनात असु द्या, जंगलात आग लावणं जीतक सोपं, विझवणं तितकंच अवघड! हे काम मनापासून दिवस-रात्र करणाऱ्या, त्यासाठी झटणाऱ्या कर्मयोगींना मनापासून सलाम!

– पियुषा जगताप, शतानिक भागवत

"Chandrama" is published by the Chandrapur Forest Academy of Administration, Development and Management, Chandrapur and printed at Renuka P publications, Chandrapur. The views and opinions expressed in the articles are those of the authors and do not necessarily reflect the official policy or position of the publisher. Reproduction of any content is not allowed without a written permission of the publisher. Please share your feedback / inputs on chandrama.cfa@gmail.com

Editor in Chief : M. S. Reddy, APCCF & Director, Chandrama | Executive Editor : Piyusha Pramod Jagtap, Addl. Director (Training) |

Editor : Manisha Bhinge, Dy Director | Guest Editor : Shatanik Bhagwat, DFO, Student Editor - Nikhil Patil, RFO OT